



30.
CUMANIA

A Kecskeméti Katona József Múzeum évkönyve

2023

Főszerkesztő

dr. Pánya István

Szerkesztőbizottság

Hajagos Csaba, Wilhelm Gábor

Tördelés és borítóterv

Nagy Nikolett Vivien

Fordítás, nyelvi lektorálás

Osztényi Éva Gizella

Lektorok

dr. Bereznai Zsuzsanna néprajzkutató

dr. Voigt Vilmos professor emeritus ELTE Folklóre Tanszék

Borítón szereplő kép

Gránátbetétes arany csüngő Tiszaugról (Kiss Béla felvétele)

Nyomda

Central Dabasi Nyomda Zrt., Dabas

ISSN 0133-6088

Kiadja a Kecskeméti Katona József Múzeum

Felelős kiadó: dr. Rosta Szabolcs múzeumigazgató

Tartalomjegyzék

Szerkesztői előszó	7
In memoriam	
<i>Novák László Ferenc (1947–2023)</i>	
Önéletrajz.....	9
Bereznai Zsuzsanna	
A Három város kutatója, Novák László Ferenc munkássága.....	21
Numizmatika	
A. Vida István	
Carinus aureusa Kunpezérről	33
Steuer István – A. Vida István	
A csólyospálosi éremlelet – előzetes beszámoló	37
Raško Ramadanski – Pányá István	
Scyphatos éremlelet Kunbaracsról	51
Régészet	
Soós Roland	
Egy La Tène kori sarkantyú Hajós határából	65
Kovács Péter – Pányá István	
Újabb, a dunai lovasisteneket ábrázoló ólomtábla Kelebiáról.....	69
Szabó Ernő	
Adatok a Dunavecsehez kötődő római kőemlékekhez.....	75
B. Tóth Ágnes	
A „tipikus”, a „ritka” és az „egyedi”, avagy mitől „gepida” egy temető? Jelenségek és leletek a tiszai sírmezőből	103
Wilhelm Ákos Sándor – Flesch Márton	
A fülöpszállás-balázspusztai (izsák-balázspusztai) nyereg újabb rekonstrukciója. Észrevételek a honfoglalás kori nyergek szerkezetéhez II.....	135
Katona-Kiss Attila	
A Temes vidéki kunok. Régészeti és helynévi adatok a Borcsol nemzetség történetéhez	157
Pányá István – Buzás Gergely – Borbás Benjámín – Rácz Bernát	
A középkori Valfer templomának felszerelése	215
Fazekas András Kristóf – Pányá István – Mordovin Maxim	
Műszeres terepbejárások a középkori Ágasegyháza területén	235
Rácz Bernát – Pányá István	
Késő középkori zarándokampulla Katymárról	251
Balogh Jánosné Horváth Terézia – Faragó J. Csaba	
Késő gótikus ruhakapcsokról – Bács-Kiskun vármegyei példákkal	265
Rácz Miklós – Gillich Olivér	
A dunapataji református templom felújítása kapcsán tett építéstörténeti megfigyelések eredményei	301
Pányá István	
Emlékezés Szabó Kálmánra – A borbási templom feltárása.....	339
Néprajz	
Majláthné Sipos Csilla	
A Közép-Tisza-vidék gazdasága a 13–16. században.....	355
Bereznai Zsuzsanna	
Kecskemét népi hiedelemvilága. Népi hiedelmek a régmúlta való visszatekintésben (X–XVIII. század)	381

Romsics Imre	
A pota néprajzi csoport kutatásának 200 esztendeje	405
Helytörténet	
Kálmán Dániel – Pánya István	
16. századi Solt vármegyei címereslevelek	419
Fóti Miklós – Pánya István	
Adatok Kalocsa késő középkori-hódoltságkori helyrajzához és történetéhez.....	445
Novák László Ferenc	
A „hála” kifejeződései a XVII-XIX. században Nagykőrös példáján. Az ajándék-diszkréció-korrupció történeti gyökereihez	467
Bezsenyi Ádám	
Alulhajtós szélmalom Kiskunfélegyházán – egy ipari innováció története.....	481
Bezsenyi Ádám	
Szárasmalmok Kecskeméten.....	507
Novák László Ferenc	
Trianon árnyékában. Nagykőrös a Tanácsköztársaság hónapjaiban	525
Kis Krisztián Bálint	
A Kiskunság nyomdászata és könyvkereskedői a kezdetektől az első világháború végéig	535
Árvai-Józsa Kitty	
Egy megőrzésre érdemes gyöngyszem a belvárosban. A kecskeméti Orvos- és Gyógyszertörténeti Múzeum épületének története	547
Múzeumi arcképcsarnok	
Bezsenyi Ádám - Pánya István	
Kecel kutatója, Iván László	559
Nothof Éva – Pánya István	
Emlékezés dr. Horváth Zoltánra (1946-2021).....	565
Pánya István	
Nothof Éva helytörténész. Életmű interjú.....	567
Szerzői adatok.....	572
Summaries	574

Fóti Miklós – Pánya István

Adatok Kalocsa késő középkori- hódoltságkori helyrajzához és történetéhez

BEVEZETÉS

A Duna-Tisza köze mezővárosainak – köztük az érseki központ Kalocsának – középkori és kora újkori helyrajzáról rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Ennek oka részben a középkori források pusztulása, részben pedig – főként az újkori beépítések miatt – a régészeti kutatások elmaradása. Az elmúlt években mélyreható történeti településföldrajzi vizsgálatok indultak el a Duna-Tisza közén, melyek célja a falvak mellett a tájegység főbb (egyházi és gazdasági) centrumainak behatóbb vizsgálata volt. A kezdetektől látható volt, hogy az erősen foghíjas középkori forrásanyag mellett alig ismertek a hódoltságkori török adóösszeírások, birtokadományozási naplók stb. Ezek adatbázisszerű feldolgozásával nagy mennyiségű új topográfiai információ vált ismertté, a sárközi birtokviszonyokra vonatkozó adatokkal kiegészítve, melyek segítségével pontosabb képet lehetett alkotni a Duna-Tisza köze mezővárosairól. Jelen tanulmányban a késő középkori és kora újkori Kalocsa belterületének és külterületének helyrajzát szeretnénk bemutatni elsődlegesen az oszmán forrásokon keresztül, kiegészítve a helyi török berendezkedésre vonatkozó megfigyelésekkel.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A település egyháztörténetét elsőként Katona István jezsuita szerzetes írta meg 1800-ban, monumentális, két-kötetes, latin nyelvű munkájában. Művéből számos hiteles adatot ismerünk a város belterületéről, azon belül is az érseki palotáról, a székesegyházról és a mezőváros egykori plébániatemplomáról.¹ E páratlan forrás az ezredfordulót követő években magyar fordításban is megjelent, megkönnyítve a helytörténeti kutatók munkáját.² A település és az érsekség történetét Winkler Pál katolikus pap, kalocsai érseki könyvtárnok tárta fel a 20. század első harmadában. Műveihez – Katona Istvánhoz hasonlóan – széleskörű kutatásokat végzett, s felhasználta az elérhető tudományos munkák mellett az érsekségi levéltár anyagait is.³

A település szerkezetét elsőként Györffy György vizsgálta 1963-ban megjelent történeti földrajzi munkájában. Nevéhez kapcsolódik az első településmorfológiai vázlat, melyen feltüntette a források alapján ismert utcákat és jelentősebb épületeket.⁴ Igen értékes Udvardy József bácsalmási származású pap, későbbi csanádi püspöknek a kalocsai káptalan középkori történetét összefoglaló könyve, melyből az érsekség Kalocsára és környékére vonatkozó középkori forrásairól is viszonylag pontos képet kapunk.⁵

Az érseki központ jelentőségéről, a középkori településhierarchiában elfoglalt helyéről Kristó Gyula értekezett 2003-ban megjelent művében. Rámutatott arra, hogy az érsekség jelenléte ellenére e helység nem volt több, mint egyike Solt vármegye átlagosnak mondható mezővárosainak. Hiteleshelyi, valamint a kereskedelmi (heti piac, vásár) szerepkörén kívül semmilyen lényeges funkcióval nem bírt, mellyel a környékbeli centrumok fölé emelkedhetett volna.⁶ 2004-ben jelent meg Asbóth Miklós kalocsai könyvtáros, helytörténész – alapvetően a korábbi kutatók munkáin alapuló – tanulmánya a város településszerkezetének kialakulásáról és a városrészek, közterületek nevének változásáról.⁷

1 KATONA, Stephanus 1800.

2 KATONA István 2001, 2003.

3 WINKLER Pál 1909, 1926, 1927, 1929, 1932, 1935.

4 GYÖRFFY György 1963 431.

5 UDVARDY József 1992.

6 KRISTÓ Gyula 2003 83–93.

7 ASBÓTH Miklós 2004 365–367.

A település török kori időszakáról Vass Előd és Káldy-Nagy Gyula defter fordításaiból rendelkezünk adatokkal. Mindkettő úttörőnek számított, azonban az oszmán források összevetésével és újra értelmezésével számos pontatlanságra és félreolvasásra derült fény.⁸ Példaként említhető a Vass Előd által közölt kalocsai legelőterület leírás, mely bár a település korabeli területének kiterjedését örökítette meg, vizsgálata és értékelése elmaradt. Később részletesen szó lesz Vass fordításának hiányosságairól. A törökül nem tudó, az eredeti iratokat nem ismerő kutatók igen szűk „ablakon” át vizsgálhatták a település hódoltság kori történetét, kritika nélkül elfogadva a publikált anyagban szereplő – egyes esetekben „fantom” – földrajzi nevek létezését.

Összességében elmondható, hogy Kalocsa történeti és földrajzi irodalma meglehetősen gazdag. Asbóth, valamint elődei – Katona István, Winkler Pál és Udvardy József – példája mutatja, hogy az érseki központ történetéről az elmúlt három évszázadban számos értékes tanulmány és könyv jelent meg helyben (is) tevékenykedő kutatók tollából. Érzékelhető azonban számos hiány. Egyrészt a középkori forrásanyag pusztulása miatt az újkori kutatók többsége alapvetően elődek munkáira támaszkodott, mélyebb levéltári vizsgálat nélkül. Ugyanakkor az is észlelhető, hogy a hódoltság időszakának bemutatása igen egyoldalú. A 20. század második feléig – Vass Előd és Káldy-Nagy Gyula munkáinak megszületéséig – az oszmán források kívül estek a kutatók látókörén. Az említett néhány defterközlés óta pedig általános, hogy – jobb megoldás híján – kritika nélkül hivatkozzák az elérhető török adóösszeírásokat. Jelen tanulmány megírását lehetővé tevő oszmanista projekt 2014-ben indult Sz. Simon Éva (MNL OL, főlevéltáros) vezetésével, azzal a céllal, hogy a hódoltság területén működött mintegy 30 szandzsákra vonatkozó kataszteri iratokat (szandzsákösszeírások, fejadó- és timárdefterek, valamint birtokadományozási naplók) szisztematikusan, adatbázisszerűen feldolgozza.⁹ E nagyszabású projekt keretében került sor a szegedi szandzsákra vonatkozó oszmán kútfők adatainak feldolgozására és elemzésére. A munka felszínre hozta Kalocsa török kori s közvetett módon késő középkori történetének néhány érdekes és ismeretlen mozaikját.

Végezetül néhány gondolat erejéig érdemes kitérni a település régészeti kutatásaira. A belváros északi felén, a székesegyház területén Henszlmann Imre végzett elsőként ásatást 1869-ben, melynek során azonosította a korai, román stílusú, valamint az attól eltérő tájolóással épített késő középkori székesegyházat. 1910–11-ben Foerk Ernő folytatta az épület régészeti kutatását.¹⁰ Másfél évszázaddal később, a 2010-es évek közepén indultak meg az újabb régészeti vizsgálatok, melynek során a Kecskeméti Katona József Múzeum részéről dr. Rosta Szabolcs vezetésével a székesegyház belsejének legnagyobb része fel lett tárva. Az érseki palota területén eddigi ismereteink szerint nem folytak feltárások, azonban az épület déli előterében szakfelületek keretében kerültek elő régészeti korú jelenségek, köztük egy széles árok. E kutatások eredményeiről a régész szíves szóbeli közléseiből szereztünk adatokat.¹¹ Kalocsa főutcáján, az ún. belvárosi iskola udvarán a tornacsarnok építése során került elő az egykori mezővárosi plébániatemplom temetője, valamint egy kőépület (paplak?) alapozása 2003-ban.¹²

A TELEPÜLÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE A TÖRÖK TERJESZKEDÉS ÁRNYÉKÁBAN

Jelen tanulmánynak nem célja Kalocsa 11–16. századi történetének mélyreható összefoglalása. Számunkra elsősorban Kalocsa történetének a török térfoglalást megelőző időszakának néhány településföldrajzi szempontból lényeges mozzanata érdekes. A település a történeti adatok és a régészeti kutatások alapján igen korai alapítású.¹³ A kutatók véleménye megoszlik annak tekintetében, hogy Kalocsán a 11. század elején érsekség, vagy püspökség alakult-e ki. Az azonban elfogadott nézet, hogy a század közepén már biztosan létezett az érsekség.¹⁴ Koszta László szerint ez azonban ún. „tituláris érseki cím” volt, azaz valójában püspökség volt, melynek vezetője – püspöke – csupán formálisan gyakorolhatta az érseki jogkört.¹⁵ 1105-ben a kalocsai érsek palliumot kapott a pápától, mely annak jele volt, hogy elismerte őt érsekként. Fontos megjegyezni, hogy az érsekség központja nagyjából 1090-ig Kalocsa, onnantól pedig jogilag Kalocsa, a valóságban azonban mintegy száz évig Bács volt.¹⁶ Ez minden bizonnyal kihatott a település fejlődésére is. Kristó Gyula szerint a 11. század végétől a 12. század végéig terjedő időszakban Kalocsa hanyatlásnak indult, s valószínűleg a méretes székesegyháza is kihasználatlan, elhagyatott lehetett. A település fejlődését az érsekség 12. század végi – 13. század eleji visszaköltözése hozhatta el,¹⁷ melyet azonban erősen behatároltak a földrajzi tényezők. A településnek rossz volt a fekvése, közvetlen dunai kijárata

8 VASS Előd 1979b, 1980, KÁLDY-NAGY Gyula 2008

9 Sz. SIMON Éva et al. 2020 259.

10 HENSZLMANN Imre 1873 58., FOERK Ernő 1915 43.

11 E kutatásokat a Kecskeméti Katona József Múzeumtól átvette a Kalocsai Érsekség, s a székesegyházon belül elkezdett munkálatok folytatódtek a 2020-as évek elején is az épület környezetében. Köszönjük dr. Rosta Szabolcsnak az ásatásról adott tájékoztatást.

12 Nagy Dániel 2003. évi ásatása, KJM Rég. Ad. 2006.1668.

13 ENTZ Géza 1966 134.

14 KOSZTA László 2001 57–58.

15 KOSZTA László 2001 62.

16 KRISTÓ Gyula 2003 86.

17 Uo. 87.

nem volt, csupán a Vajason lehetett – korlátozott méretű hajókon – elérni a folyót. A Duna mellett haladó királyi út észak felől jövet valószínűleg Soltnál délkelet felé, Tetétlen–Kiskőrös irányába térhetett ki, s ezzel kikerülte a sárközi, nehezen járható területeket. Az 1529. évi hadjárat során, délről északra ugyanezen útvonalon haladt a török sereg. Az eddig ismert adatok alapján tudjuk, hogy a településen a 14–16. század folyamán nem létesült társaskáptalan vagy bármiféle kolostor, nem vált pénzügyigazgatási központtá, sem kamarai, sem harmincadhivatala nem volt, továbbá nincs adatunk 1526 előtt kalocsai céhekre. Harmincadhivatal azonban működött Patajon.¹⁸ Ítélszéke sem volt Kalocsának. A 15. század második felében fontos szerepe volt az érsekségnek Solt vármegye irányításában, azonban a sedria végig Solton működött.¹⁹ Kristó tanulmánya megírása idején nem volt adata külföldi egyetemre járókról, azonban az azóta megjelent kutatások alapján vannak ismereteink Kalocsáról származó hallgatókról.²⁰ Összegezve a fentieket, Kalocsa nem emelkedett a királyi városok közé, a 16. század első harmadáig megmaradt a magánföldesúri (érseki) mezőváros szintjén.²¹

A mohácsi csata után a török csapatok az elhagyott Budára vonultak, majd néhány nap múlva hidat vertek a Dunán és átkeltek a pesti oldalra. Szeptember közepe volt, s a törököknek az esős őszt beállta előtt el kellett hagynia az országot. A sereg kétfelé vált: a ruméliai hadtest Ibrahim fővezérrel az élén Kecskemét–Félegyháza–Szeged útvonalon haladt délkelet felé, a sereg másik része pedig a szultán vezetésével menetelt a Duna mentén (valószínűleg a folyóval párhuzamos országúton) Baja–Zombor–Bács–Pétervárad irányába.²² Eközben a Budán kincsekkel és egyéb zsákmánnyal megrakott hajók is elindultak Pétervárad felé. Ferdi török történetíró feljegyezte a hazaútról, hogy „...*ama tartománynak – melyet ellenség lába még soha nem taposott és hitetlen lakói még nem kaptak arczulütést a kínzás kezétől s melynek minden zege-zuga tele van kincsekkel és ékességekkel – falvai, városai és összes helységei leégtek a harag és bosszú tüzétől, gonosz természet hitvány lakói leölettek, leányai és fiai – mint a virágok az ágról – letéptek, elrabolt javai a többi zsákmányhoz csatoltattak*”.²³ Valószínű, hogy Ferdi leírása közel állt a valósághoz, azaz a Dunántúlt és Pest környékét felégető törökök a hazaúton, Solt megye területén is hasonló munkát végeztek. Érdújhelyi Menyhért szerint a törökök Kalocsát is megtámadták, s ekkor pusztult el a káptalan levéltára a környékbeli birtokosok ott őrzött okleveleivel.²⁴

1529 tavaszán Szulejmán megindította következő, ezúttal Bécs elleni hadjáratát. A török főerők a szultán vezetésével ismét a Duna nyugati oldalán haladtak Mohács, Buda, Esztergom és Győr útvonalon Bécs irányába. Eközben Mehmed szendrői szandzsákbég török csapatai a hozzájuk csatlakozott szerbekkel Bács környékén gyülekeztek, ahonnan április elején indultak el Buda felé. Korabeli iratokból tudjuk, hogy a török–rac csapatok feldúlták az útjukba eső magyar falvakat, köztük a Solt megyei (Solt)Vadkertet, Kiskőröst, (Duna)Tetétlent és (Solt)Szentimrét. Ezzel párhuzamosan a megye területét Török Bálint rác/magyar familiárisai is fosztogatták. 1529. április 11-én Pósa István értesíti a kalocsai prépostot, hogy az ellenség elpusztította Vadkertet, Kiskőröst, Akasztót és Tetétlent, majd egy hétre rá a kalocsai prépost értesíti a királyt, hogy az ellenség Révfalunál a Dunántúltra menekülőket gyilkolja.²⁵ Az ellenség közeledtének hírére – mint azt az egyik levélből tudjuk – tömegesen menekült át a lakosság a folyó nyugati partjára.²⁶ Általános fejetlenség uralkodott ekkoriban a környéken, menekülők százai lepték el az utakat. Kalocsa szinte elnéptelenedett, a lakosok értékeiket hajókra és kocsikra pakolták és „könnyhullatások közepette” hagyták el a várost. Az érseki palotát alig 18 gyalogos védte ezekben a hetekben.²⁷ Május közepére Solt vármegye középső és nyugati felében élők jelentős része elmenekült.²⁸ A korabeli iratokból nem derül ki Mehmed szandzsákbég csapatainak pontos útvonala, csupán feltételezhető, hogy valahol a mai 53-as főút nyomvonala mentén haladtak észak felé a Homokhátságon.

18 PACH Zsigmond Pál 1999 231., 236., TAGÁNYI Károly 1899 143. A harmincadvámról az 1498. évi törvények 29. cikkelyéből tudunk. Ezúton is köszönöm Lakatos Bálintnak, hogy felhívta a figyelmemet a pataji harmincadvám körüli bizonytalanságokra. Az említett törvényben szerepel a pataji vám „régisége, ósisége”, ezért eredete jóval korábbra, feltehetően a 14. századra vezethető vissza. Tekintettel arra, hogy a harmincadvám akkoriban vásárvám, azaz az ország belsejében lévő forgalmas piacokra kivetett pótlólagos királyi vásárvám volt, ezért valószínűleg a pataji – exportvám helyett – ilyen vámtípus lehetett. A település birtokosainak, a befolyásos Zubor, majd a Paksy család befolyásának köszönhető a harmincadvámját, lásd LAKATOS Bálint – SCHILL Tamás 2021 1.

19 Uo. 92.

20 HARASZTI SZABÓ Péter et al 2017: prágai egyetem – 1375 Nicolaus Kollotschau 45., 1376 Andreas Kollotschau 46.; krakkói egyetem – 1483 Matheus Vrbanis de Colocia 239., 1504 Emericus Dominici de Colocia 352., 1519 Michael Joannis de Colociensis 432.

21 KRISTÓ Gyula 2003 91., 93.

22 BÁNLAKY József 1928 12/B/5. fej., THÚRY József 1893 270.

23 THÚRY József 1896 72.

24 VASS Előd 1980 18.; CZÍMER Károly 1891 246., ÉRDÚJHELYI Menyhért 1899 139.

25 BUNYITAY Vince et al. 1902 442., 447–448.

26 VASS Előd 1980 21.

27 VASS Előd 1980 20–22., BUNYITAY Vince et al. 1902 447., 453., 484.

28 BUNYITAY Vince et al. 1902 453., VASS Előd 1980 21–22.

TÖRÖK BERENDEZKEDÉS KALOCSÁN AZ ADÓÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN

Kalocsa városát a törökök Buda eleste után, 1541 őszen, legkésőbb telén foglalták el. Ezt – más történetírói leírás híjján – Evlija Cselebi török útleírásából tudjuk kikövetkeztetni, aki szerint Szülejmán szultán a várat Szülejmán pasa keze által foglalta el. Vezír Szülejmán pasa buda első beglerbégje volt, aki korábban Bagdad beglerbégje posztját töltötte be.²⁹ 1541 szeptemberétől 1542 februárjáig irányította az újdonsült vilájetet, amikor állítólag pestisben meghalt.³⁰ A török közigazgatás kiépítésének e kezdeti fázisában lehetett némi bizonytalanság, hiszen a szegedi szandzsák, melynek Kalocsa náhijeként később része lett, még nem létezett, felállításának első jeleit csak 1542-ben látjuk, és csak Szeged 1543 eleji meghódításával jön létre. Elképzelhető, hogy kezdetben külön szandzsákként képzelték el igazgatását, vagy nem Szegedhez tartozónak szánták, s ennek lenyomata lenne, hogy a későbbiekben egyes bégek titulusában Szeged és Kalocsa bégje szerepel.³¹ Sőt, Arszlán béget, aki később budai pasaként ismert, egy alkalommal kalocsai és hatvani bégnek nevezték.³² A szandzsák központja végül Szeged lett, mely helyett a bégek később inkább a kalocsai érsekség másik székhelyét, a magyar népeességét veszített Bácsot részesítették előnyben. Kalocsa városa pedig egyszerű náhije-székhellyé süllyedt, mely alig emelkedett ki a környező sárközi települések közül.

A hódítás után a jövedelmező mezővárosokat általában hász-birtokká tették a törökök, mely azt jelentette, hogy közvetlenül a szultánt gyarapította a bevétel. A török birtokosokat összeíró legkorábbi timár-defterünkben, valahol 1547 táján, elvárásainknak megfelelően tényleg a leggazdagabb mezővárosokat – Foktót kikötő- és átkelési illetékekkel (36 618 akcse), Patajt (15 567 akcse), Fajszot (6478 akcse) és a legprosperálóbb falut, Révfalut kikötő- és átkelési illetékekkel (18 351 akcse bevételekkel) birtokolja a szultán, ugyanakkor csak ezt a legjobb kilátásokkal rendelkező négy helységet, szokatlan módon egyetlen falvat sem. Ha a következő birtokos, azaz a szandzsákbég hászát nézzük meg,³³ akkor már rengeteg sárközi falut látunk javadalmai között, melyek élén ott szerepel Kalocsa városa is, ám eléggé jelentéktelen, mindössze 10 700 akcséval. Kalocsa a padisah kezén lévő Foktóhoz viszonyítva kevesebb mint harmadannyi gazdasági erővel bírt.

A következő szandzsákösszeírásig (1560) tizennégy év telhetett el, az erre épülő timár-defterben a szultán kezén lévő városok hihetetlen fellendülését figyelhetjük meg: Foktó 79 564, Fajsz 62 108, Pataj 39 748, Révfalu pedig 27 907 akcséra növelte a padisah számára biztosított jövedelmét. Ugyanakkor rengeteg falut és pusztát ekkor soroltak be a szultáni hászok közé. Kalocsa városát továbbra is a szandzsákbégi hászban látjuk – melyet ekkor Bálipasazáde Dervis bég birtokolt –, ám jövedelme az idő múlása ellenére sem sokat változott: 12 000 akcse. Dervisnek még a közeli Miskéről is 5153 akcse bevétele származott, vagyis a város teherbíró képessége éppenhogy két falut tett ki. A szultán kezén lévő Foktó, Fajsz, Pataj és Révfalu gazdasági életének felfutása után érthetetlennek tűnik, miért ragadt meg Kalocsa a török uralom kezdetén megállapított összeg közelében. Foktóhoz viszonyítva most már hatszor nagyobb szomszédjának jövedelemtermelő képessége.

Pontosan tíz év után készült újabb összeírás és timár-defter, bepillantást nyújtva a tárgyalt települések gazdasági viszonyaiba: 1570-ben Foktó 80 245, Fajsz 70 200, Pataj 55 575, Révfalu 29 269 akcséval gazdagítja a szultánt, rengeteg sárközi falu társaságában. Foktó számára láthatólag nem volt tér további növekedésre, a többi település viszont a korábbinál szerényebb mértékben, de gazdagodott. A szandzsák bégje – aki ekkor a hódoltság életének egyik neves és meghatározó alakja, Kara Ali bég³⁴ – hászainak élén továbbra is ott áll Kalocsa, de szinte változatlan összeggel, 12 750 akcséval jegyezték be. Ez nem csak az előbbi kontroll-településeink fényében érthetetlen, hanem ha a környező falvakhoz viszonyítjuk. Zádor például még 1560-ban 10 500 akcséval – közel Kalocsa adójával – gyarapította a kincstárat. Ezek után nem ér váratlanul, hogy legkésőbbi összeírásunkban, 1578-ban fillérre változatlan marad az a jövedelem, amit a javadalom birtokosa húzott a városból: 12 750 akcse. A kimutatások számadataiból azonnal látszik, hogy valami szokatlan jelenséggel állunk szemben Kalocsa esetében. Ismeretlen okból évtizedekre befagyott a városból befolyó adóbevétel, és akármilyen is lehetett ennek oka, a török adminisztráció ezt tudomásul vette. A náhije területére betörő egri végváriak adóztatási kísérleteit lehetséges magyarázatként el kell vetnünk,³⁵ Foktót és társait ezek nyilván ugyanúgy érintették. Annak sem lehetett

29 GÉVAY Antal 1841 5.

30 PEÇEVI, İbrahim Efendi 1981.

31 Petrovics Péter 1551 május 7-én Musztafa béget Szeged és Kalocsa előjárójának nevezi: *zanchiogo inter Danubium et Tibiscum, necnon civitatum Zegeadiensis et Colocensis praefecto*. Musztafa pedig 1557-ben „szegedi és kalocsai szandzsákbég”-nek nevezi magát. BARTFAI SZABÓ László 1938. 390., 397. Hozzátehetjük, hogy e titulusok úgy is értelmezhetők, hogy a törökök tisztában voltak a kalocsai érsekség magyar közgondolkodásbeli súlyával, s ezért kérkedtek a címmel.

32 ...*Collociensis Hathvanensisque ditionis sangziacbus...* (1550 májusában Verancsics Antal Nádasdy Tamásnak írt levele). SZALAY László 1865 66.

33 A bég nevét nem nevezi meg a defter, a birtokok előtt fejlécként „a szegedi mírlivá hászai” (*hasha-i mírlivá-i Segedin*) cím szerepel, a javadalmak végösszegeként pedig 241 428 akcse. Amikor Musztafa béget 1547. december 25-én kinevezték Szeged élére éppen 240 000 akcsés hász-jövedelmet állapítottak meg számára, vagyis a felsorolt birtokokat ő vette birtokba.

34 FÓTI Miklós 2023a.

35 SZAKÁLY Ferenc 1981 52.

semmiféle hatása a városra és körzetére, hogy 1559-ben a kalocsai érsekség és káptalan néhány birtokát, Foktót, Uszódot, Karát, Zasztót, Nánát, Szentbenedeket, Bogyislót, Varajtot, Drágszél, Soltot, Miskét, Szentistvánt és magát Kalocsa városát Csáti Zirey Rafealnek, Kamothe Balázsna, Filep Demeternek, Strantz Jeromosnak, Ludányi Bay Ignácna és Melleg Boldizsárnak adományozta, egészen addig amíg a kalocsai egyház törvényes főpappal újra be nem tölthető.³⁶ A vidék kettős adóztatása, a kondomínium fennállása jól ismert történetírásunkban, de nem magyarázza Kalocsa és a környező mezővárosok eltérő fejlődését.

KALOCSA TÖRÖK KORI NÉPESSÉGI ADATAI

Az adóbevételek áttekintése után demográfiai szempontból tudjuk kiértékelni a török uralom első évtizedeinek folyamatait. Erre még több forrásunk van, hiszen az adóbevételekről nem tudósító fejadódeftereket is bevonhatjuk vizsgálatunkba. A családfőkre vonatkozó adataink a források dátuma szerint, 1546: 80 háne; 1554–60:³⁷ 59 háne (amiből 29 *na-tevan*, vagyis adófizetésre képtelen); 1560: 100 háne; 1570: 81 háne; 1578: 54 háne; 1589: 40 háne; 1590: 60 háne. Az adatok értelmezéséhez – összehasonlítás alapként – hozzátesszük, hogy például az 57 hánés Borsod (Bácsborsód) rác falu 1578-ban 21 100 akcséval, vagyis a kalocsai adó közel duplájával adózott. A népességre vonatkozó számok azt mutatják, hogy a környező Duna-menti településekkel szemben demográfiai válság volt kibontakozóban, leszámítva, hogy 1560-ban még volt egy utolsó, jelentősebb fellendülés, amikor száz hánere emelkedett a népesség.³⁸ Annak magyarázatát, hogy miért egy közepes falu mértékében adózott Kalocsa, az 1554–60 közé tehető defterben találjuk: ekkor a népesség felét minősítették adófizetésre képtelen személynek. Nyilván a török hódításnál a fiatalabb népesség menekült el, a környező falvakból pedig idősebb, és mindenüket hátrahagyó emberek költözhetek fel. Később, az 1578-as összeírástól kezdve már a szegedi náhije némely tehetősebb falvához (pl.: a 84 hánés Tömörkényhez) képest is jelentéktelen népességűvé válik Kalocsa. A város elszegényedéséről kibontakozott kép teljesen megfelel az Evlija Cselebi által, mintegy évszázaddal későbbi leírásnak („Azonban a vár lakosai szegények és különösek”).

A jövedelemforrások befagyása és a népesség hanyatlása ellenére az államgépezet Kalocsát végig meghagyta az aktuális szandzsákbég javadalmi között, ami szándékos politikát sejtet. A török kormányzókról tudni kell, hogy hatáskörükbe tartozott szandzsájkjuk elnéptelenedett területeinek benépesítése és gazdasági megerősítése (a defterek szóhasználatával: „felvirágoztatása” *şenlendirme*).³⁹ Valamilyen okból azonban ezek a törekvések itt kudarcot vallottak. Leginkább a rájuk keresztény kézen lévő területekre szökése miatt eshetett vissza a népesség az 1560-as átmeneti felfutás után. Feltűnő, hogy az oszmán államgépezet itt – kezdetben legalábbis – nem próbálkozott délszláv népesség betelepítésével, belátva, hogy a színmagyar környezet kivételül az eltörökösödött (*potur*) jövevényeket.⁴⁰ Ugyanakkor Istvánffy a hajdúk 1602-ben történt kalocsai dúlásánál már a város túlnyomóan rác–török lakosságáról beszélt.⁴¹

Vass Előd Kalocsa és a Sárköz jelentős pusztulását feltételezte Mohács után, a szegedi szandzsák felállításaig terjedő időszakban. Ez bizonyára így lehetett, azonban kijelenthető, hogy a szandzsák Sárköztől délre fekvő náhijéihez – Baja, Zombor és Bács – képest a falvak szándékos elpusztítása, a népesség elhurcolása balkáni területekre elhanyagolható volt. A defterek sora inkább az elvándorlást, pusztásodást mutatja. A bajai náhije szinte teljes területe (néhány Duna-menti település kivételével), illetve Zombor északi vidéke néptelen maradt a század derekán. A népesség pusztulása azonban éppen a bajai és kalocsai náhijékat elválasztó határvonalnál

36 KATONA István 2003 26–27.

37 Ezt a dátum nélküli deftert Vass Előd tévesen 1620 utáninak nevezte. VASS Előd 1980 39., VASS Előd 1979a 6. A 19. századi íróink „circa 1570” körülként hivatkoztak rá. A toponímák és a személynevek összehasonlítása a többi defterben szereplővel (különösen: 1546, 1553, 1560, 1570), arra az eredményre vezetett, hogy a defter keletkezését az 1554–1560 közti időszámba kell becsülni. FÓTI Miklós 2021 115–126. A defter hitelesítőjére Mevláná Abdurrazzáka kalocsai kádira 1555-ből és 1558-ból vannak adataink. FEKETE Lajos – KÁLDY-NAGY Gyula 1962 417., 434.

38 Ennek a száz hánének lényegében közel a fele állt tovább 1578-ra. Többségük a szandzsákon kívülre szökhettek, hiszen az eltűntek nevei közül csak egyetlen, de biztosan beazonosíthatót találtunk meg: Borégető Jakab Foktőre költözött.

39 A szegedi Dervis bég zombori náhijében felsorolt hász-birtokai esetében világosan megfigyelhető ez a szerepkör: Zombor városát leszámítva hász-birtoktelle összes eleme mellé a *tahrir defter*ben a *haric ez defter* (defteren kívüli) megjegyzést fűzték. Arra következtethetünk, hogy a szandzsákbégre csupa olyan, a korábbi összeírásokban nem szereplő pusztát bíztak, melyeket ő a félnomád rác–vlah vándornépességre támaszkodva telepíthetett be. A szandzsákbégek és a szandzsák katonai parancsnokai, az alajbégek szerepe tartományuk népességének konszolidálásában kétségbevonhatatlan. FÓTI Miklós – SZ. SIMON Éva 2023. A már említett Musztafa bég birtokainak felsorolásának végére pedig olyan puszták jövedelmét írták be egy összegben, részletezés nélkül, ahol az „újonnan érkezettek” (*nev-amadegan*) telepedtek le. A balkáni telepesek elosztása az üresen maradt területeken és félnomád pásztorkodó életmódról földművelésre való átállítása a szandzsákbégek feladatköre volt. FÓTI Miklós 2023b.

40 Egyetlen olyan példát ismerünk, ahol színmagyar kalocsai–solti területre balkáni népességet telepítettek át, s amely kísérlet az 1590-es fejadódefterünk szerint kudarcot vallott. Tonpa és Mada hajmánéit, azaz félnomád rác–vlah pásztornépességét költöztették 1578-ban Szentkirály, Bática és Nádasd falvakba, melyek magyar népességének egy része Mikla pusztát szállta meg, s tette átmeneti időre várossá. FÓTI Miklós 2022 403–416.

41 ISTVÁNFY Miklós 2009 401.

megállt. Az új rác–vlah népesség a 16. századi defterek szerint idáig nyomult fel, s rövid időn belül többséget (leginkább kizárólagos többséget) alkotott, a Sárköz esetében viszont csak betelepülési próbálkozások zajlottak. Egy ilyen történet bontakozik ki Ságod esetében, mely éppen a náhije déli határánál feküdt: 1546-ban és 1560-ban az elnéptelenedés irányába tartó faluban kizárólag magyar neveket írtak össze. 1570-es összeírásunk viszont már azt mutatja, hogy délről megérkeztek a délszláv telepesek,⁴² a magyarok pedig mind egy szálíg elhagyták a falut, melyet ráadásul 1578-ban átcsatoltak a túlnyomóan rác népességű bajai náhijéhez (talán éppen a népességcsere okán). Nehezen magyarázható, hogy a teljesen lecserélődött, kizárólag rác–vlah népesség miatt „Ságod másnéven Zódegyház” néven nevezte a falut. Ez az elnevezés ugyanis első alkalommal éppen az új népességgel tűnik fel, ami talán arra mutat rá, hogy a defterek nem a ráják által bemondott neveket rögzítették. A defterekben előforduló „másnéven” (*nam-i diğer*) szerkezetek vizsgálata során derült fény arra, hogy a névpárok többnyire két, egymás közelében, szomszédságában fekvő települést jelentenek. Ságod esetében feltételezhető annak határában egy Zöldegyház nevű település, melynek területét előbbivel együtt kezelte a török adminisztráció.⁴³ A ságodihoz hasonló népességcsere azonban elszigetelt jelenség, s nem jellemző a kalocsai náhijéra, a magyarság itt megmaradt, de megfigyelhető a ráják kisebb falvakból a gazdagabb mezővárosokba való felköltözése.

Az, hogy a Sárköz területén az őshonos népesség elkerülte a déli területeken élő magyarság sorsát arra enged következtetni, hogy Kalocsa 1541 után behódolhatott a töröknek, akik igen alacsony adóterhrel – valamint legelőterületük megtartásával – honorálták a város hűségét. A török javadalom-birtokosokat a timár-defterekből ismerjük, ezek adataival tudjuk a behódolás tényét alátámasztani. A szandzsák első ilyen deftere közvetlenül az 1546-os összeírás után készült el, segítségével a katonaság megélhetését biztosító javadalombirtok-rendszer felállításának kezdetét kísérhetjük figyelemmel. Ebben a tekintetben a defter meglehetősen szokatlan képet mutat: a szultáni/szandzsákbégi hászok után, timár-birtokosok tömege helyett, csupán hat timár birtokost vettek számításba, mely a szandzsák hatalmas területére tekintettel nehezen érthető, ráadásul közülük is négyen keresztény szpáhik voltak.⁴⁴ Őket ugyan követik a várkatonaságok zsoldtímárjai, de mindenképpen szokatlan és magyarázatra szorulna a timár-birtokosok felettébb szűk köre. Bácsban egy kenéz, Vukszán, Titelben és Bácsban pedig egy magyar, Szabó Pál Mihály⁴⁵ a „török” földesúr. Kalocsában Vransity Andrásnak hívják a szpáhit, aki Ságod, Nádazsd és Negyvön puszta birtokosa lesz. Őt követi fia, Pál, Tám és Szántó haszonélvezőjeként.⁴⁶ Egyértelműen olyan török szolgálatba állt keresztényeket jutalmaztak javadalommal, akik a török berendezkedés kezdetén valamilyen módon szolgálatot tehettek a töröknek. Vransity, esetleg magyarosabban Verancsics András, neve alapján horvát menekült lehetett, vagy éppenséggel az érsekség helyben maradt embere. A Verancsics családdal való kapcsolatára nem utal semmilyen adat. Érthetetlen okból a nevet Vass Előd Keresztény Andrásként olvasta ki, ami a személyével kapcsolatos észrevételei segítségével volt megállapítható: „Feltételezzük, hogy a Kalocsán 1540 őszétől állandóan táborozó török csapatok vezetői, a törökbarát Frangepán Ferenc érsek várnagyával, vagy udvarbírájával, Keresztény Andrással jó kapcsolatot építettek ki. Közvetlenül Buda elfoglalása után a kalocsai várat valószínűleg Keresztény András adta át a törököknek és ő ezért török kinevezést kapott. Az 1548. évi tahrir defterben neve után: „előljáró lett kinevezéssel” (*naib şud ba berat*) feljegyzés áll. Azonkívül fia Mátyás szintén azonos feljegyzéssel szerepel. A „naib” cím „helyettes”, vagy „helytartó”, valamint „hadnagy”, esetleg „bíró” értelmezéseket is jelenthet. ... Kalocsa esetében Keresztény András lett a „magyarok bírása”, de ez a bírói cím jóval nagyobb volt a városi bíró hatóságánál is. ... Személyes kinevezését fiára, Mátyásra is ráírta, akinek az 1560. évi timár defter feljegyzéseiben már török javadalombirtokaiként a Kalocsa melletti Negyven puszta egyik részén majorja (csiftlik), valamint Bagod [helyesen: Ságod] és Keresztúr egész falvak szerepelnek.”⁴⁷ Az, hogy kit nevezett

42 Primikürjüket Manojló Isztrahinának hívták, mely név elég egyedi ahhoz, hogy azonosnak tekinthessük azzal a Manojló Isztrahinával, akit 1578-ban Ságodtól nem is olyan messze, Mélykúton találtunk meg. Mélykút kedvezőtlen helyen, a folyóktól távol, a pusztaság közepén fekszik. A migrációs folyamatok időnként tetten érhetőek a szandzsákösszeírások összevetésével, többnyire néhány tíz kilométeres, szandzsákon belüli mozgást mutatnak, ám motivációjuk nem mindig világos. Ez esetben talán a sűrűn lakott Duna-menti vidékről a pásztorkodó életmódnak jobban megfelelő, nagyrészt lakatlan vidék motiválhatta a költözést.

43 FÓTI Miklós – PÁNYA István 2022c 31., 146–147.

44 A két muszlim hátterére is érdemes kitérni: Jahja bég embereinek nevezi őket a defter. Ugyanakkor a szandzsák alajbége Ali bég, Jahja bég fia volt. BOA TTD 1044. A rejtélyes Jahja bégről annyit tudunk, hogy 1547-ben Szeged, majd Pozsega, 1550 elejétől pedig Szerém bégeje volt. DÁVID Géza 2020 13.; FÓTI Miklós 2023b. A pozsegai szandzsák 1579-es összeírása árulja el, hogy Jahja nem más, mint Arszlán bég egyik fia. SRŠAN, Stjepan 2001 32.; BOA TTD 672. 28. Jahjapasazáde Arszlán, aki Pozsega első bégeje volt, később a budai pasa tisztét is betöltötte. Az adatok arra mutatnak rá, hogy a Jahjapasazáde klán rendkívül erős befolyással rendelkezett a déli szandzsákokban a század derekán.

45 Egy faluból (Takcsin) és négy, „ráják nélküli”nek nevezett pusztából (Kőkúd, Temerkin, Nagy Kér, Kis Kér) állt birtokteste. Ezek későbbi sorsát egy birtokadományozási napló világítja meg: 1558-ban Dervis szegedi bég hászainak összeállításánál Szabó Pál Mihály megüresedett birtoktestét átadták a bég részére, a magyar szpáhi ugyanis nem teljesítette szolgálati kötelezettségét. BOA DFE RZd 11. 644. Utóbbi forrás, mely eddig kívül esett a magyar oszmanisták látókörén, Sz. Simon Éva és Fóti Miklós isztambuli levéltári kutatása során került elő, s a török berendezkedés korai, források szűkében lévő időszakára tartalmaz új ismereteket.

46 BOA TTD 1044. 219–220.

47 VASS Előd 1979b 45.

Vass leírása Keresztény Andrásnak az idézett információk alapján könnyen beazonosítható volt a hivatkozott tahrir defter segítségével: Kalocsa városának Kis ucsa (utca) nevű városnegyedében az elsőként összeírtak éppen a nevezett család tagjai. Vransity András neve fölél ferdén *sipahi ba berat* (szpáhi beráttal) megjegyzés került, akárcsak fia Mátyás esetében. Őket követi Pál, *biradereş* megjegyzés kíséretében („testvére”, értelemszerűen az előtte beírt Mátyásnak). A török összeírások szokásai szerint általában a város előkelő polgárait tették a névsor legelejére. Vass Előd náib „bíró” értelmezése cáfolható, „náib beráttal” formula a defterekben ismeretlen, ha valakit a rájuk közül katonai sorba kiemelnek, azt szokták a neve fölél tett „szpáhi beráttal” kitételrel jelezni, hiszen ezzel ő egyúttal adómentessé vált. Az, hogy szpáhikról van szó a Vransity család tagjai esetében, három timár-defterünk is alátámasztja. A már idézett defter után 1560-ban Mátyás el-dzsündí (Mátyás a lovaskatona – e cím általában szpáhiknak járt) kezdő timárt kapott, csupán 3000 akcse értékben, amiből látható, hogy egészen fiatal lehetett, aki a katonai pályája elején állt. Ságod és Keresztúr falvak mellett Negyven pusztát kapja, utóbbi csiftlikként (majorság).⁴⁸ A csiftlik egy olyan birtoklási forma, mely kevesebb megkötést tartalmazott a közönséges javadalomhoz képest: lényeges jellemzője, hogy a családon belül továbbadható volt. Pontosán ezt látjuk Negyven esetében, hiszen Mátyás apja, Vransity András javadalmaként említette a tizenegynéhány évvel korábbi defter. Szandzsákbégi csiftlikek⁴⁹ analógiái alapján, melyekre vonatkozóan számos forrással rendelkezünk, arra következtethetünk, hogy a negyveni csiftlik lehetett a családi központ. 1570-ben is változatlanul Mátyásé, de további javadalmi tekintetében már átalakult birtokteste, tekintettel arra, hogy megduplázta jövedelmét: Keresztúr mellett Ivánka és Kaskantyú pusztákat bírta.⁵⁰ A későbbiekben is fel-felbukkan Mátyás el-dzsündí neve. 1578-ban a Kalocsa melletti Berkeföldjén bastinája, azaz örökbirtoka volt. 1590-ben Petör(föld) pusztát Mátyás csiftlikjéhez tartozóként említik, de egy Musztafa nevű emín kezén állt.

Vass Előd eszmefuttatása – a téves átírások ellenére – helyesen állította, hogy a Vransity családnak, mint akiket szpáhivá emelt fel az oszmán igazgatás, köze lehetett a viszonylag békés uralomváltáshoz, mely a déli területekkel ellenben a magyarság megmaradását garantálta. A török birtokosoktól eltérően, akik mindig a magyarságtól elkülönülten, általában a vár környékén éltek, a Vransityok a kalocsai rájakkal egy közösségben, a Kis utcában laktak, és csakugyan a város előjáróiként tekinthettek rájuk.

A KORÁBBI BIRTOKOSOK JELENLÉTE

A keresztény szpáhi család jelenléte rávilágít arra, hogy a korábbi birtokosok egy része helyben maradt és igyekezett átmenteni pozícióját a török igazgatás alatt. Szórványos adatokat sorakoztathatunk fel arra, hogy egyháziak esetében is voltak, akik helybenmaradtak és birtokviszonyaikat a törökök elfogadták. Terhelyen 1546-ban száz dönüm⁵¹ földet alkotott a papok bastinája, melynek felét a falu lakói művelték (*bastina-i papasan, dönüm 100, nıftı der yed-i ahali-i karye*). Szentbenedeken szó szerint ugyanezt a bejegyzést találjuk, vagyis a bastina másik felét a szomszédos falu művelte. A különös birtoktípus, a bastina értelmezésére alább visszatérünk. A Garáb melletti Újfaluhoz beírták az „apát urak réjtjét” (*çayır-ı apaturan*), 1570-ben pedig ugyanezen a vidéken, Garáb és Izsák közelében az „az apáturak erdejének jövedelmét” (*mahsul-ı orman-ı Apatarur*) írták be a náhije összeírásának legvégére. Az apáturak birtokrészei esetében azonban csak földrajzi névről lehet szó, a szekszárdi apátságot addigra már elsöpörte a török hódítás.⁵²

Az előbb említett balkáni eredetű, szabadon örökíthető birtoktípus, a bastina nemcsak egyháziak, de világi magyar birtokosok kezén is feltűnik. Jelenléte nem tömeges, de éppen a korábbi birtokosok helybenmaradására szolgál információval. Hódoltsági jelentése nem kellőképpen tisztázott,⁵³ nem mindenhol bukkan fel, ahol pedig igen, ott szandzsákonként eltérő jelentéssel is bírhat. A Balkánon a privilégizált katonaparasztkok (vojnukok, martalócok, vlahok) körében gyakran bukkan fel a bastina, akik katonai és egyéb feladatok ellátása fejében birtokolták. Általában saját korábbi telküket bírták tovább, amire az oszmánok adómentességet biztosítottak.⁵⁴ A bastinák jelenlétét a somogyi–tolnai régióban Sz. Simon Éva nemrég tárta fel: „Az itteni bastinák azonban nem balkáni katonaparasztkok, hanem magyarok ültek, olyanok, akik korábbi lakhelyükön vagy Szapolyai- és törökpártiságuk okán önként, vagy a büntetőporlyák hatására kényszerből vállaltak a hódolatotknak valamiféle szolgálatot, aminek fejében megőrizték korábbi szabados státusukat, vagy frissen kaptak adómentességet. Sok esetben a falu magyar földbirtokosának neve is a rájakkal együtt a bastinatulajdonosok között szerepel.”⁵⁵

48 BOA TTd 333. 13.

49 Számos, a hódoltság életét meghatározó bégnek ismerjük csiftlikjét. Így például Dervis bég a szerbiai Jagodinában, Kara Ali a Bács melletti Felityen, Aranid Mahmúd Szolnokon, Hamza bég pedig Erden bírt ilyen birtoklemmel.

50 BOA TTd 551. 23.

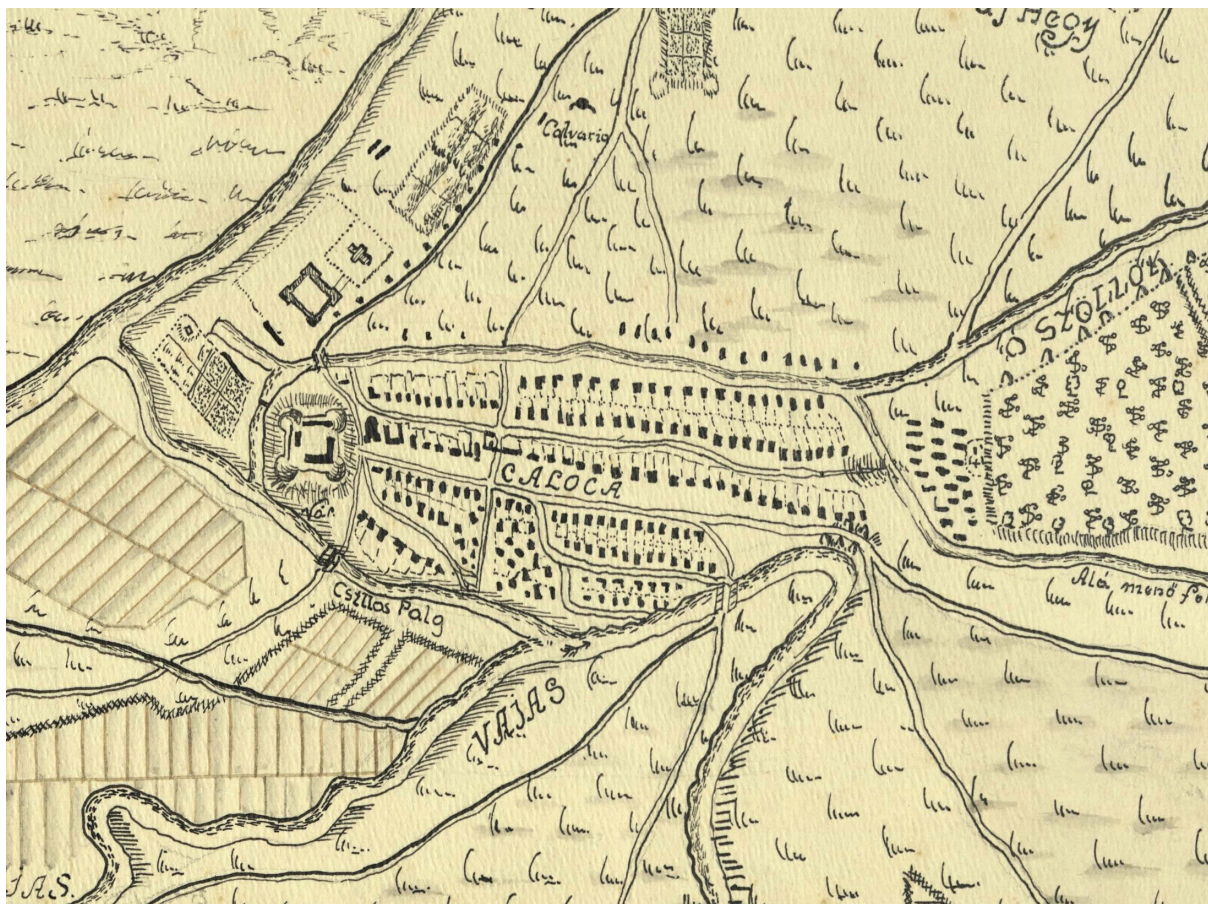
51 Oszmán területmérték.

52 FRAKNÓI Vilmos 1879 32., VASS Előd 1989 63.

53 DÁVID Géza 1982 94. Balkáni párhuzamokat mutat be: İNALCIK, Halil 1954 171–177.

54 HEGYI Klára I. 2007 281.

55 FÓTI Miklós – SZ. SIMON Éva 2023.



1. kép – Kalocsa belterületének képe egy 1774. évi térképen (KFK Batthyány album)

A kalocsai bastinák vizsgálatához tekintünk át néhány jellemző előfordulásukat. Némelyik egészen a város határában, éppen az alább ismertetésre kerülő legelőleírásnál bejárt terület mentén helyezkedett el. Berkeföldje 1560-ban egyenesen Kalocsához tartozóként került említésre (*bastina-i Berke Földi 'an Kalaça*). 1570-ben „Kalocsa kezén” (tehát művelésében) állónak nevezték, nyilván polgárainak birtoklása okán. Az 1578-as defterünk tiszta vizet önt a pohárba, amikor három bastinát sorol fel a pusztán, megnevezve tulajdonosaikat: egyik birtokosa éppen a keresztény szpáhiként bemutatott Mátyás (Berke Föld pusztá, ... Mátyás a lovaskatona bastinája / *Mezra'a-i Berke Föld ... Bastina-i Matyas el-cündi*), két másik ugyanitt található bastina pedig Berke György és Berke Pál nevének van, akik nevük alapján talán a középkori eredetű Berkeföldi család helyben maradt leszármazottai lehetnek.⁵⁶ Üstelek szintén a város határának számított, egy térképünk szerint északi oldalán található.⁵⁷ 1560-ban két szakmári és homokmégyi rája művelte, és rajtuk kívül említenek még két bastinát. Ez világosan mutatja, hogy a bastinán nem közönséges paraszt, hanem valamilyen privilegizált személyt kell keresnünk. Gyérteleket (Vassnál téves olvasattal Kenyértelek, Halasi-Kunnál Kenéztelek) 1560-ban írták össze bastinaként. Apáti Halom mellett található, vagyis a bastinás helyként tárgyalt Berkeföldjénél a kalocsai határban.⁵⁸ 1570-ben Apáti Halom lakosa, Bokor István művelte, nem tudjuk milyen okból emelték ki a ráják közül. Az, hogy kiváltságos volt egyértelmű az átalányadózására vonatkozó kitételből (*ber vech-i maktu*). Még érdekesebb, egy kicsit távolabbra ugorva, Miske példája. 1546-ban Miskén található Barátnak Alberd, Barátnak Tomás és Barátnak Mihály bastinája. Az adat mutatja, hogy Barátnakháza valahol Miske szélesebb határában lehetett,⁵⁹ hiszen ebben a defterben nem önállóan írták össze, hanem egyenesen Miskéhez jegyezték be a Barátnokok bastináit. Itt is felmerül a korábbi birtokos család, a kis-körömi Barátnokok helybenmaradásának lehetősége.⁶⁰

56 CSÁNKI Dezső 1893 III. 362.

57 HU BFL XV.17.1.1 – PM136. Csánki Dezső Bodrog vármegye birtokosai között tárgyalja az Ósteleki (gergeri) családot és Bodrog vármegyében keresi a névadó települést. Feltehetően azonban a kalocsai Óstelek/Üstelek lehet a család névadója. „Wsteleki. (1448: Kismart, lit. 32. Eli. 430.) De Ewsthelek. (1446: DL 13912.) Ewstheleke. (1448: Br. Révay cs. lit. Div. fam. II. 21.) Ošteleky. (1448: U.o. Bodr. II. 25.) Ewstheleky. (1457: DL 15154.) Tán a megfelelő (Óstelek) helység is e megyében feküdt.” CSÁNKI Dezső 1893 II. 222.

58 Gyértelek, Berkeföldje, Apáti Halom és Negyven fekvésére lásd: KFL.VIII.2.a. No. 6.

59 MNL PML XV. 6. (PMT) 18/9: Barnaháza Alja, Miske és Drágaszél között; *Magyarország földrajzinév-tára II. Bács-Kiskun megye*: Barnaháza dűlő.

60 CSÁNKI Dezső 1893 III. 361.

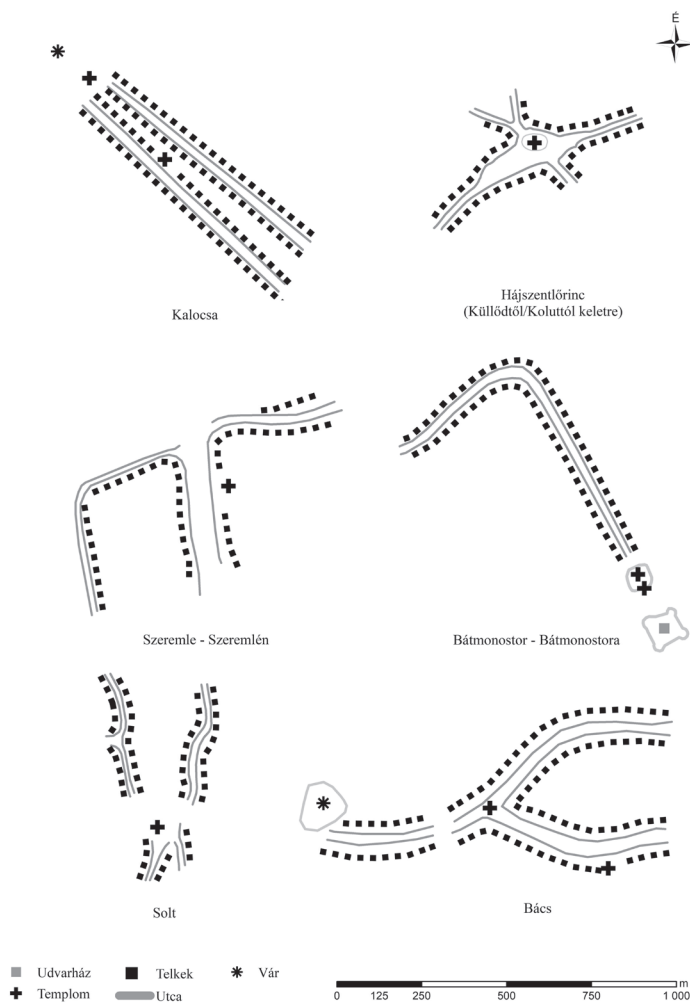
Összegezve az elmondottakat megállapítható, hogy az oszmán igazgatás kezdetben elismerte a korábbi elit egyes birtokviszonyait, elősegítve behódolásukat. A bastina-rendszer szórványos felbukkanása mutatja, hogy privilegizált személyek (keresztény szpáhi, papok, korábbi földbirtokosok) jutalmazására alkalmazhatták. Ez megfelel az oszmánok isztimáletnek nevezett politikájával, azaz a keresztény alattvalók megnyerésére és maguk oldalára állítására való törekvéssel.

A TELEPÜLÉS BELTERÜLETÉNEK HELYRAJZA

A török kori Kalocsa topográfiája a középkori város térszerkezetének átvételén alapult, anélkül, hogy a törökök bármit hozzátettek volna. A középkori mezőváros belsőségének méretéről nincsenek közvetlen, okleveles adataink. Kora újkori és újkori források alapján, illetve a régészeti kutatások eredményeinek köszönhetően nagyvonalakban meghatározható a késő középkori belterület kiterjedése. A Batthyány albumban szereplő 1774. évi térképvázlat alapján tudjuk, hogy akkoriban nyugatról a Csillás-palé, délről a Vajas, keletről és északról az Alámenő fok határolta (1. kép).

E térképen a török kor utáni állapotok láthatók, melyek nagyvonalakban azonosak lehetnek a hódoltság előtti időszakéval. A település hossz tengelyét az érseki udvarháztól délkelet felé tartó főutca, a török defterekben szereplő Nagy utca (mai Szent István király út) képezte. Ettől északra alakult ki egy kisebb utca, melyet Kis utcának (mai Hunyady János utca) említenek a török források. Számos kutató felhívta arra a figyelmet, hogy az *utca* jelentése a középkorban eltért a maitól. Egyrészt jelentette a település (fő/mellék)utcáját, másrészt – a legtöbb esetben – összefoglaló neve lehetett az utcák-közők-sikátorok által körülvevett háztömböknek, városnegyedeknek. A török hódoltság idején, az oszmán adószedők által *mahalle* néven említett városrészek, negyedek lényegében ugyanennek feleltek meg. Az utcának a nagyobb mezővárosokban és városokban utcabírója vagy utcakapitánya volt, aki intézte az adók beszedését és az egyéb helyi ügyeket.⁶¹ Kalocsa esetében feltételezhető, hogy az említett két utca nem csupán a mellettük húzódó két teleksort jelentette. A település 1770. évi térképén a mai Tomori Pál utca vonalában láthatók kisebb utcák. Lehetséges, hogy ezek helyén is léteztek telkek és házak a középkorban.⁶² A teljes belterület az érseki udvarháztól (mai érseki palota) a Szent István király út és a Szécheny út keresztesződésének környékén létezett vízfolyásig (Alá menő fok egy mellékága) mintegy 250–300 méteres szélességben és mintegy 1 km hosszúságban terülhetett el. Az adatok alapján nagyvonalakban meghatározott alaprajz összevethető a Duna-Tisza közén létezett mezővárosokéval (2. kép).

A belterület északi végén állt az érsek udvarháza. Középkori méreteiről, erődítéseiről nem rendelkezünk pontos adatokkal. Nagyságában és jelentőségében azonban messze elmaradhatott az érsek bácsi várkastélyától. Az 1529-es török hadjárat idején mindössze 18 zsoldos védte, azonban a rác-török csapatok közeledésének hírére elmenekültek.⁶³ Kalocsa 1541-es elfoglalása után az udvarházból török helyőrség lett. Palánkfalal vették körül,

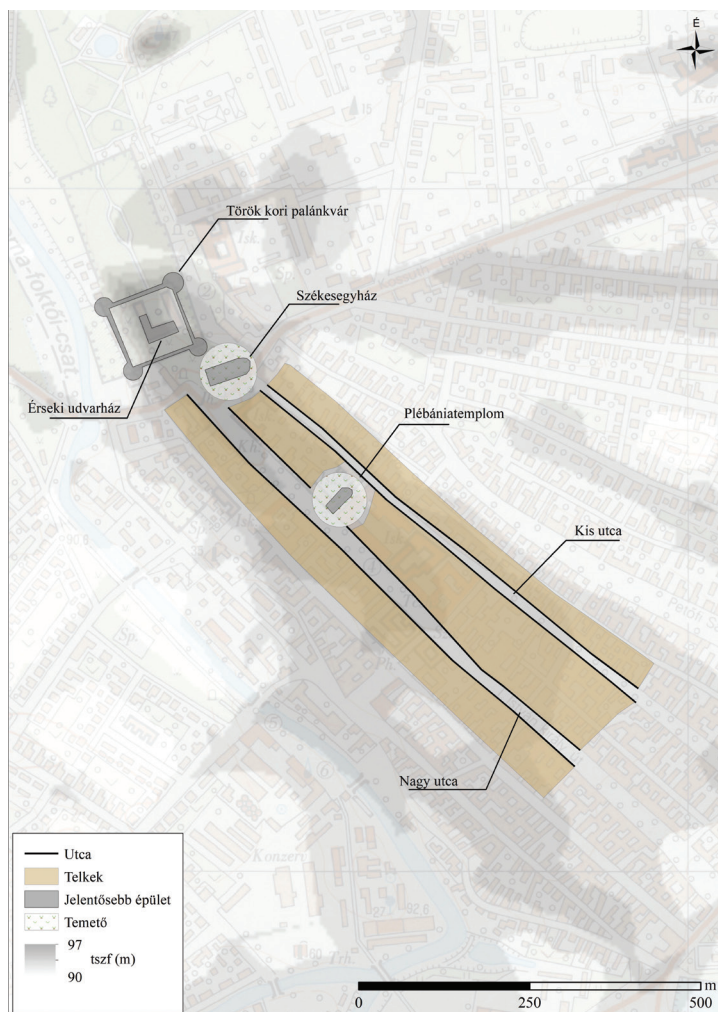


2. kép – Kalocsa középkori alaprajzáinak összehasonlítása Duna-Tisza közti mezővárosok alaprajzaival

61 KULCSÁR Péter 1984 11., BÁRTH János 1996 157., BLAZOVICH László 2000., 2002., PÁNYA István 2023.

62 KFL.VIII.2.a. No. 6.

63 WINKLER Pál 1927 34.



3. kép – Kalocsa belterületének középkori térszerkezete

rásunk nincs, de feltételezhető létezése. Bács városában a szultáni dzsámit, ami sokkal rangosabb épületnek számított, hiszen maga Szülejmán alapította, tényleg a várkápolnában alakították ki, viszont minden defterben hozzáfűzték nevéhez, hogy „a várban” (*der kale*) található, mely kitétel itt hiányzik.

Közvetlenül a kapu előtti épületek után említi Evlija az egyetlen keresztény templomot, romos keniszeként (*viran kenise*). A templomokra általánosan alkalmazott *kilise* szóval szemben a keniszét úgy tűnik, hogy rangosabb egyházi épületekre alkalmazták. Márványokról és festett ábrázolásokról tesz említést, melyekhez hasonlók

melynek sarkaira félköríves védműveket építettek.⁶⁴ Evlija leírása szerint „amikor a Duna folyó megárad, a vár alá érve a vár egy szigethez hasonló helyet képez. Négy oldala mocsárvilág lévén igen erős vár.”⁶⁵ Falát török módra épült két rétegű palánk alkotta, kitöltve földdel. Evlija ezen belül két négyszögletes tornyot látott, feltehetően az egykori érseki palota lakótornyainak maradványait. Karácson kiadásából kimaradt a helyi magyarság Szülejmán szultánnal szembeni ellenállását leíró epizód, mely szerint a helyiek e két toronyba zárkóztak be és tartottak ki két napon át. A történések hasonlatosak az ország többi részén történt ellenállási kísérletekhez, így Bács városához, ahol a ferences templomban barikádozták el magukat a magyarok. A vár egyetlen, délkelet felé nyíló kapuja a külső város (*taşra varoş*), vagyis a középkori mezőváros irányában nyílt. A kapu előtt felvonható híd helyezkedett el, vízzel kitöltött árok felett. A kapu hídján volt az egyetlen dzsámi,⁶⁶ három bolt és a hán, azaz a vendégfogadó. A dzsámi értelmezésére több lehetőség kínálkozik. Lehet új építésű, de jelentéktelen épület, hiszen az 1560-as timár defterben még mecsetként említették,⁶⁷ csak később, a 17. században emelkedett dzsámi rangra. Lerekeszthették a szintén a vár kapuja környékén álló székesegyház romjaiból is.⁶⁸ Szőke Balázs a várkápolnával azonosította,⁶⁹ melyre for-

64 Tóth Sándor László hívta fel a figyelmet egy bizonytalan keltezésű (1576-os, vagy 1590-es) német nyelvű listára, mely a hódoltsági területek várait, palánkjait tartalmazza. E listában *Bartsh*, melyet a szerző helyesen Bács mezővárossal azonosít, és *Tzober st. Michel*, azaz Czoborszentmihály (a mai Zombor) társaságában szerepelt egy *Scharkesz* nevű palánk, melyet Tóth Sándor László feltételezően Sarkaddal vélt azonosítani. Az óvatosság indokolt volt: itt a Sárköz tájnévről lehet szó, melyet a törökök Kalocsa szinonimájaként használtak: 1546-ban magát a náhijét *Kalaça nam-i diğer Şarkiz* („Kalacska más néven Sárkiz”) megnevezés alatt jegyezték be. A Sárközi vezetéknevet viselő rájákat pedig legtöbbször Sárkezként írták össze. A Sarkesz nevű palánk tehát Kalocsával azonosítható, s ezért is szerepelt a listán a Duna-Tisza közi várakkal együtt. Lásd TÓTH Sándor László 2008 118–119.

65 Evlija Cselebi 1664/65-ös útleírásának Kalocsára vonatkozó része Karácson Imre fordításából ismert. KARÁCSON Imre 1908 214–215. Az eredetivel való összevetésnél vettük észre, hogy Karácson néhány lényeges mondatot kihagyott fordításából. Az útleírás újrafordítását, mely Kalocsa török kori topográfiájának legalapvetőbb forrása, ezért tanulmányunk végén a Függelékben teljes terjedelmében közöljük.

66 A visszafoglalás után, 1688-ban készült de Rossi metszete, melyen minaretek tömege látszik. Török forrásaink sem az épületekre, sem pedig személyzetükre nem tesznek említést, így az ábrázolás nem felel meg a valóságnak. Közli: SZŐKE Balázs 2021 148. Ráadásul az ábrázolás gyakorlatilag azonos de Rossi egyik másik metszetével, Kaposvár látképeivel, annak minimális átdolgozása mellett. Forrásértéke így megkérdőjelezhető.

67 BOA TTd 333. 102: a forrásban Mevláná Haszán, a kalocsai *mecset* imámja és müezzinje számára javadalombirtokként Koszmó falu bevételének egy részét utalják ki.

68 Rosta Szabolcs ásátásán előkerült a székesegyház szentélyében egy, a középkori falakhoz képest egyszerűbb kivitelű fal, mely a szentélyt határolta el a székesegyház hajójától. Lehetséges, hogy e hevenyszett fallal rekesztették el az épület szentélyét, melyet vallási célra használhattak a városban élő muszlimok (Dr. Rosta Szabolcs szíves szóbeli közlése).

69 SZŐKE Balázs 2021 149.

csak Esztergomban és Prágában voltak. A pazar kialakítás és elhelyezkedése alapján a templom a székesegyházzal azonosítható. A középkori katedrális fehér, vörös és zöld márvány oszlopszatáról vannak ismereteink.⁷⁰ 1602-ben pusztult el, amikor a Duna-mentén portyázó hajdúk rajtaütöttek a városra, s gazdag zsákmányszerzés után felégették: „Azután Kolocsát, mely érsekségnek lakóhelyével és jeles nagy szép templommal és kettős nagy magos tornyok tetejével ékes, és immár nagyobb részére rácoktól s törököktől lakatik vala, meggyújtván megégeték, s felettébb sok prédát egybehordván, a táborra visszatérének...”⁷¹ A szakirodalom hagyományosan ehhez az eseményhez köti a székesegyházzal együtt a középkori épületek pusztulását, holott hasonló rajtaütésekre és pusztításra korábbi források is utalnak. Tinódi Lantos Sebestyén „Varkúcs Tamás idejébe lött csaták Egörből” című énekében Varkocs egri kapitányása (1542–1548) idején lezajlott portyák között említi az egriek Kalocsa elleni támadását:

„Az jó Varkucs Tamás meg elbocsáta,
Az Kalocsát hamar megholdoltatá,
Szulamánt, Huszaint onnat elhozatá,
Kik valának besliáknak hadnagya.
Az szegedi szancsák Debeli Musztafa,
Ki vízi erőnek hadnagya vala,
Memi agát száz lóval küldte vala,
Az két víz közt csatátul oltalmazná.”⁷²

A végváriak támadása annyira meglepetésszerű volt, hogy a vár két előljáróját fogságba ejtették és Kalocsát meghódoltatták. Válaszul Musztafa szegedi szandzsákbég Memi aga nevű emberét küldi a „két víz köz”, azaz a Duna–Tisza közéne a megvédésére. Komolyabb pusztulást feltételez a hajdúk támadása 1551-ben, amikor Zay Ferenc száz emberével egészen Kalocsáig nyomult előre, ahol a várost és a várkastélyt kifosztotta, majd felgyújtotta.⁷³ Levágott fejjel tértek vissza Szolnokra, melyek között volt a kalocsai várnagyé is.

A középkori épületek pusztulása tehát sorozatos eseményeknek tudhatók be, melyek eredményeképpen állapotuk annyira leromlott, hogy maguk a törökök sem tudták őket felhasználni. Bél Mátyás szerint a maradványokat Paksra hordták, hogy építőanyagként hasznosítsák: „a törökök e nagy város romjait a maguk hasznára akarván fordítani, kezdték ledönteni a romos falakat és elhordani a romokat, és szanaszét, de főleg Pakson új erődítményeket emeltek ebből a gyászos sírhelyből.”⁷⁴ Bél Mátyás szavait megerősítik azok a kőfaragványok, melyek Pakson 1986–87-ben kerültek elő, és biztosan kalocsai eredetűnek tekintendők.⁷⁵ Molnár Antal hívta fel a figyelmet Ágoston Péter jezsuita misszionárius 1675. évi beszámolójára a kalocsai érsekség helyzetéről. Ágoston szerint a Szűz Mária mennybevételének szentelt, nagyméretű bazilikát faragott kváderkövekből építették. A törökök lerombolták, s anyagát Paksra és Szekszárdra szállították, ahol híres fogadókat építettek, a székesegyház kápolnáiból pedig ugyanazon helyeken fürdőket emeltek.⁷⁶

A várban, vagy a vár környékén álló épületek között kell megemlíteni a törökök bírójának, a kádinak a székhelyét. Ezt ugyan egyetlen forrásunk sem említi, azonban a kalocsai kádik működéséről számos iratunk tanuskodik.⁷⁷ Bácsban a *mahkeme*, vagyis a muszlim vallási bíróság éppen mezővárost és a várat összekötő kapu belső

70 WINKLER Pál 1908 523.

71 ISTVÁNFFY Miklós 2009 401.

72 SZILÁDY Áron 1881 304.

73 HATVANI Mihály 1858 II. 273–274: *Der Herr Say Ferentz vor 4 oder 5 tagen jn der nacht mit 300 guetten hungerischen pferden vnnd etlich 100 haydockhen, püchschenschützen, die sy auf paurn rossen mitgepracht ein strayf Zug bis gen Colotschan, so 18 meil hinobwertz vnnther Offen auf die seitten gelegen, gethon, denselben fleckhen vnnd Schloss, so vor der Zeyt ein Ertzbischofliche stat vnnd Residentz gewesen, vnuersehenlich vberfallen, vnd wiewol bey 300 türckischen Khriegsleuth vnnd darunter bey 50 guetter Sipachj gewesen; so habe sy sich doch nit 2 stund gewöhrt, sonnder zu der flucht getrachtet, das also die vnnsern den fleckhen vnnd Schloss on sonndern grossen widerstanndt baldt erobert, den türckhischen Khriegs leutten die flucht abgelauffen, sy alle aufs haubt erlegt, auch alles was türckisch im feldt gewest, jungs vnnd alts nider gehauen, den fleckhen vnnd Schloss geplündert, zu letzt angezündt vnnd verprennt, vnnd also mit der erlanggen nicht geringe beut; sicherlich wider in das Schloss Zolnockh khumen, auch nit mer den 10 personen von den jren verloren vnnd nit vber 16 verwundt worden, der got der hörschet sey gelobt vnnd gewenedeit in ewigkhait, Amen. Eebestimbt tags hat ermelter ritterlich held der Saj Ferentz der Khun. Mt. 2 ansehlich Türckhen, so fürneme Sipachj sein sollen, hieher geschickht deren yeder 2 türckisch khopf in yeder hanndt ainen mit sieh bringen, vnnd dselben also jn der Khun. Burgg jm hof, biss alle hofgesindt zu abents von dienst khomen, halten muessen, darundter dann jre Hauptman Kopf der das schloss Colotschan jnnegehabt, auch gewesen.* Lásd még PRAY György 1806 68., SZABADOS György – ZSIDAI Zsuzsanna 2013 11.

74 BÉL Mátyás 1982 59. Egy török forrás, mely a hódoltsági várak javítási munkálatait sorolja fel a 17. század második harmadában, Pakson a pusztuláshoz közel álló dzsámi kijavításáról számolt be. Talán részben ehhez használták fel a köveket. FODOR Pál 1985 169. Az is elgondolkodtató, hogy a javításon átesett várak között éppen Kalocsát nem említi a forrás. A katonai jelentőségét veszített erősséget alighanem már nem tartották érdemesnek az újjáépítésre.

75 TAKÁCS Imre 2000 305–336.

76 MOLNÁR Antal 2005 13.

77 Mevláná Mahmúd: VELICS Antal – KAMMERER Ernő 1890 II. 331., Mahmúd bin Báli: uo. 528.; Rizván bin Hizir: ÖNB Mxt 535. 38.; Mevláná Abdurrazzák Efendi: FEKETE Lajos – KÁLDY-NAGY Gyula 1962 417., 434.; Kászim: ÖNB Mxt 531. 39.; Mehmed bin Mahmúd (mevlá): ÖNB Mxt 532. 39.; Abdulkérím: BINGÜL, Harun 2002 126 (265-ös sz. rendelet).

oldalán volt. Ez így lehetett Kalocsa esetében is, hiszen a kizárólag magyar lakosságú mezővárosi részen ennek semmi értelme sem lenne. A kádik hivatalukkal visszaélve a rájuk legfőbb kizsákmányolóinak számítottak, akik számára a vár és őrsege jelentette a biztonságot nyújtó hátteret.⁷⁸ Összegzőképpen elmondható, hogy a vár és a kapuja környezete lehetett a helyi muszlimok kicsiny csoportjának központja és a vár őrsegeinek lakóhelye.

Ehhez csatlakozott délkelet felől az egykori mezőváros, melyet Evlija külső városnak nevez, s azon kívül, hogy egy helyen fallal megerősített voltára utal, semmilyen további részletet nem árul el. Szerencsés módon a török defterek éppen a mezővárosi részre szolgáltatnak adatokat, ismertetve két negyedét és azok keresztény és magyar neveket viselő lakosságát. Mint említettük, a vár irányából kiindulva két párhuzamos utca futott, melyeket a defterek Nagy- és Kis utcának neveznek, s a 18. században is ismertek voltak (3. kép). Előbbi negyed összeírása 1546-ban szokatlanul sok, hat pap nevével indult, arra gondolhatunk, hogy a környező sárközi falvakból a biztonságosabb mezővárosba menekült rájukat követték plébánosaik is. A Nagy utca középtáján állt a mezőváros plébániatemploma, mely a középkori Solt vármegye, s egyben a mai Bács-Kiskun vármegye legnagyobb egyházi épületei közé tartozott.⁷⁹ A 16. század közepén, a reformáció hazai terjedésével Kalocsára is eljutott a hitújítás szele. Juvencius jezsuita történetíró szerint a város plébániatemplomát a kálvinisták elfoglalták. „A Jézus Társaságának atyái igen szent nyereségre tettek szert, mikor sokakat visszahoztak az igazság szabadságába. Visszajuttatták a katolikusoknak Kalocsán is a templomot, melyet a kálvinisták előzőleg maguknak lefoglaltak. Ez egy város Magyarország alsó részében, a Duna mellett (attól félórányira), egykor érseki székhely. A város lakói, mikor elterjedt a hír a katolikus pap érkezéséről, aki majd a Szentségekben részelteti őket, elhatározták, hogy visszakövetelik a tőlük elrabolt templomot és az ősi birtoklás jogát érvényesítik a mohamedán városbírónál. Kimutatták, hogy a kálvinisták, egy új szekta föltalálói, erőszakkal foglalták el a templomot. A városbíró magához hívatta a kálvinistákat és így szólt: Miért okoztok bonyodalmat azoknak az embereknek? Nagyon jól tudjátok, hogy szertartásukat és templomaikat a birodalom fővárosában megtűrjük. A ti vagy az ő hitük-e a régebbi? A ti vagy az ő őseik építették-e ezt a templomot? A katolikusok építették és birtokolták egykor ezt az épületet, legyen most is a katolikusoké. Ha ti csak egy téglácskával is javítottatok rajta, szedjétek ki belőle, ami a tiétek volt«. A katolikusok szerfelett hállalkodtak, majd a nekik ítélt templomba vonultak, itt a jezsuita pap istentiszteletet tartott és beszédet intézett a vegyesen magyar–török gyülekezetnek, mindkettő helyeslése közben.”⁸⁰

A jezsuita történetíró szerint a mezőváros török bírása (kádi) adta vissza az épületet a katolikus híveknek. A Mária mennybemenetele titulusú, 33 méter hosszúságú épület a szerény mennyiségű fennmaradt forrás alapján viszonylag jó állapotban érte meg a felszabadulást. A Rákóczi szabadságharc idején megrongálódott. 1709-ben Széchenyi Pál érsek hozatta helyre, s benne alakította ki az újjáéledő város plébániatemplomát.⁸¹ Patachich érsek az északi és a déli oldalon is kiegészítette egy-egy kápolnával, a körülötte fekvő temetőt fallal vetette körül, valamint a korábbi – valószínűleg különálló haranglábként funkcionáló – fa tornya helyett kőből építtetett tornyot.⁸² Az érsekségi könyvtárban őrzött Batthyány albumban megtalálható a templom 1770-es évekbeli állapotának oldalnézeti rajza, a mezőváros 1857. évi térképén és egy 1878. évi földmérési vázlaton az épület pontos alaprajza (4-6. kép).⁸³ Sajnos a templomot a 19. század végén, Haynald Lajos érsek idején elbontották, s a helyére került épületben ma a belvárosi iskola működik.⁸⁴

78 KÁLDY-NAGY Gyula 1970 157–158. A Szokollu Musztafa életét bemutató irodalmi műben éppen egy kalocsai kádi megölésével illusztrálták a Musztafa érkezését megelőző időszak rossz közbiztonsági helyzetét. Cevahirü'l-menakib MTA Könyvtára, Keleti Gyűjteménye. Török O. 215.

79 PÁNYA István 2023., PÁNYA István – ROSTA Szabolcs 2023.

80 KATONA István 2003 41–42.

81 WINKLER Pál 1935 32., BÉL Mátyás 1982 59., ASBÓTH 2004 368., KATONA István 2003 112. – Széchenyi érsek korabeli levele: „Mí, Széchenyi Pál, Isten és az apostoli szék kegyelméből a kalocsai és bácsi kánonilag egyesült egyházak érseke, a veszprémi püspökség kormányzója, ugyanezen helyek és megyék örökös főispánja, szentgotthárdi apát, őfelsége a császár és király belső tanácsosa, tudtul adjuk... hogy miután a mindenható Isten páratlan engedélyével a mostani súlyos és gyászos, már annyi éven át tartó háború alatt, az egyébként is lesújtott és a folytonos háborús veszedelmek miatt megrendült hazánkban, az ország sok egyéb siralmas bajai között még a szent helyeket, templomokat, plébániákat, iskolákat sem kímélték, hanem vérrel szennyezték be, továbbá szánandó módon porrá égették őket, ezért az isteni felség és az ő egyháza iránti páratlan szeretettől és buzgóságtól indítva jelen levelünkkel tanúsítjuk, hogy mi összes sárközi jobbagyainknak, akik a kalocsai érsekséghez tartoznak, jelen levelünk keltétől számított két évre a nekünk törvény szerint beadni szokott tizedet elengedjük és nekik adományozzuk, azzal a feltétellel, hogy a mostanában dúló igen súlyos háborúban lerombolt, leégett és elhagyott kalocsai templomot újjáépítsék, kijavítsák és az egyházi szolgálat végzésére alkalmassá tegyék... Kelt Pozsonyban, 1709. január 1-én.”

82 KATONA István 2003 168., WINKLER Pál 1935 37.

83 Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány album 1775., MNL PML IV. 165. d. (PMU) 223., lásd még KFL I.1.b. Plébániai iratok nr. 22. Ezúton is köszönjük Lakatos Andornak, a Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár vezetőjének, hogy figyelmünkbe ajánlotta a levéltár ide vonatkozó adatait.

84 SZABÓ Attila 2000 290., KJM Rég. Ad. 2006.1668



4. kép – A kalocsai mezővárosi plébániatemplom ábrázolása a 18. század második feléből (Batthyány album, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1775)

Winkler Pál említette a kalocsai prépost házát is. 1529-ben János kanonok káptalani helynök értesítette a Budán tartózkodó Fejérvári Mihály kalocsai prépostot a török sereg közeledtéről. Mivel a kanonoknak ekkor mindössze húsz katonája volt, úgy gondolta, hogy a várat, a templomot és a préposti lakot nem lesz képes megvédeni. Winkler szerint az épület a szeminárium melletti kanonoki ház helyén állt, s annak pincéjében megmaradtak a nyomai.⁸⁵

A KÜLTERÜLET HELYRAJZA

Kalocsa környezetének rekonstrukcióját nagyban nehezíti, hogy nem maradt fenn 1526 előtti határleírás. A város késő középkori kiterjedését ezért nem ismerjük. A szegedi szandzsák első és dátum nélküli összeírásában az említett Nagy- és Kis utca városnegyedei után bejegyeztek egy határjárást, mely a város kezelésében álló legeltető területet írja le (*mer'a-i varoş-ı Kalaça*), gyakorlatilag a város külterületét, s melyet már Vass Előd publikált a kalocsai náhije általa 1548. évinek nevezett szandzsákösszeírásából. Mint minden határjárás, ez is a benne szerepeltetett helynevek, határnevek révén kelti fel érdeklődésünket, és veti fel a földrajzi információk térképi megjelenítésének, valamint rekonstruálásának szükségességét. Néhány szóval ki kell térni arra, hogy e forrást csak Vass Előd határozta meg 1548. éviként, a szakmai konszenzus alapján inkább 1546-ra tehető, azaz beleillik a Csandarlizáde Halil bég által készített defter-sorozatba, mely az 1547-es Habsburg–oszmán békekötést előzte meg, s rögzítette a birodalom új szerzeményeit, egyúttal legitimálva azokat.⁸⁶ A publikált szöveg és a faksimile összevetésekor derült fény arra, hogy Vass Előd feldolgozása éppen a földrajzi névanyag tekintetében számos pontatlanságot és hibás olvasatot tartalmaz. Az összehasonlíthatóság miatt ezért szükségesnek látjuk a Vass-féle és az általunk készített verziók leközlését.

85 WINKLER Pál 1935 6.

86 SZ. SIMON Éva 2018 53–72.

A Vass Előd által publikált leírás:	A határjárás javított szövege:
<p>„Kalocsa város legelői kezdődnek a Nána nevű falu felé menő úttól az ott lévő <i>Szentpálréve</i> nevű nádas szélétől <i>Terehel</i> nevű falu határáig menve, onnan <i>Foktőj</i> határáig menve <i>Szentpálfok</i> nevű tó széléhez érve <i>Bátya</i> határának a széléhez menve a juhkarámnál és <i>Nádazsa</i> nevű falu határa szélén elhaladva <i>Bencse Erdője</i> nevű puszta következik, onnan <i>Megye</i> nevű pusztához menve <i>Akolfoka</i> nevű tónál elmenve és a <i>Mégyefoka</i> nevű tó széléről jöve az <i>Árpás</i> nevű tó mellett haladva, ezek szerint a Nána felé menő út szélén lévő <i>Szentpálréve</i> nevű nádas található.”⁸⁷</p>	<p>„Kalocsa városának legelője: Kezdvé a Nána nevű falu közelében menő úton található <i>Vak Pál réve</i> nevű nádas partjától, a <i>Szen Gál</i> nevű falu határáig érve, onnan <i>Foktői</i> határáig, (majd) <i>Szen Pál foka</i> nevű tó partjáig jutva, elhaladva <i>Bátya</i> határai szélén, <i>Drágszél</i> és <i>Nádazs</i> nevű falvak határának szélére érve a <i>Bence árok</i> nevű helyhez érkezik. Onnan a <i>Bíró hegye</i> nevű helyhez érve az <i>Akal foka</i> nevű tóhoz ér, és a <i>Megye foka</i> nevű tó szélén menve az <i>Árpás</i> nevű tóhoz jut ki, egészen addig, amíg ismét a Nána útja mentén lévő <i>Vak Pál réve</i> nevű nádasnál véget érve, e legelő az új uralkodói defterde bejegyeztetett.”⁸⁸</p>

Első pillantásra látható, hogy egy hatalmas területet járnak be, érintve számos falut és határrészt (7. kép). A településhálózat pusztulása miatt sokszor értelmezhetetlen bácsi–bodrogi határjárásokkal összevetve a felmérés során követett irányok különösebb nehézségek nélkül követhetők. Nem fordítástechnikai szempontból kellett a szöveget újra feldolgozni, nem az a kérdés, hogy sok rokonértelmű jelentés közül miként fordítunk le egy szót, hanem mint látható, a toponímák tekintetében derült fény komoly eltérésekre.

A bejárt terület kiinduló- és egyúttal végpontja is a Nána falu közelében az út mentén található Vak Pál réve volt. Hogy az utóbbi nevet, mely a defterben teljesen egyértelmű írásképpel szerepel, miért Szent Pál fokának írta *elődünk*, nem világos, talán az alább következő Szent Pál foka vízrajzi név miatt. Engel térképének Szentpál faluja azonban a Vass-féle defter-feldolgozásból kerülhetett Kalocsa vidékére, Nána és Uszód közé, hiszen történeti forrásokból nincs tudomásunk ilyen nevű faluról. Nána szintén biztos pontként értékelhetjük a leírásban: Kalocsa közvetlen északkeleti határosaként számos kéziratos térképünk ábrázolja.⁸⁹ Egyértelműnek tűnik, hogy erről – a 18. században Nagy Nánának – nevezett Nánáról van szó, és nem a vele északnyugatról határos Kis Nánáról, mely a defterekben Nemesnánának neveztetik, és 1578-ban pusztaként Hanyik kezén van. Első összeírásunkban, 1546-ban kilenc hánés lakott település, de 1578-ban már csak öt családfőt jegyeztek be, sőt azt is hozzá kell tenni, hogy az utóbbi defterben egyetlen régi lakos nevét sem találtuk meg, csupa új név szerepel. Tekintettel a viszonylag ritka, és csak egyféleképpen kiolvasható írásképekre, megnéztük az 1578-as összeírásban, hová kerülhettek.⁹⁰ A Puzsár család valahová a szandzsákon kívülre, leginkább magyar területre vándorolhatott. Hasonlóképpen tűnik el nyom nélkül a Kalocsa keleti oldalán fekvő Apátihalom nevét viselő Halmi György is. Csikós Albertet azonban ekkor Nagy Zasztón, azaz Nána északi szomszédságában, Fejérvári Györgyöt pedig jóval messzebb, a solti náhije Révfallu nevű településén találtuk meg.

Visszatérve határjárásunkhoz: a városból kifelé, Nána irányában futó úton lehetett valahol Vak Pál réve, a várost északról övező, náddal benőtt mocsárvilág átkelőhelye. Vak Pál réve később nevet váltott, s a török kiűzése után Banya szigetként volt ismert, azonban egy 18. század közepére tehető urbárium megtartva az átkelő emlékét, Banya réveként hivatkozik rá.⁹¹ Innen nyugat felé folytatódhatott a bejárás, hiszen következő pontja, Szent Gál falu (Uszód és Kalocsa között) már egészen ártéri területen, közel a Dunához található.⁹² Itt a folyó közelsége miatt délre fordulást feltételezhetünk, ami így Foktó határához vezet. A következő határpont viszont tényleg egy Szent Pál foka nevezetű tó, Foktó és Bátya határvidékén. Egyetlen, 18. századi forrásban találtuk meg, ahol „Szent Pál legelő”-ként szerepel (*pascuario Sz. Pall*).⁹³ A legelőterület bejárásánál említettekén kívül

87 VASS Előd 1979b 26.

88 *Mer'a-ı varoř-ı* Kalaça: *ibtida'en Nana nam karye kurbmda giden yolun üzerinde olan Vak Pal Rive nam sazlık kenarından Sen Gal nam karye sinurna varub andan Foktövi sinurna varub Sen Pal Foka nam göl kenarına varub Ba'ta sinuri kenarından gidüü Dragsil ve Nadaj nam karyelerin sinuri kenarına uğrayub* Bençe Arok nam mevzi'e varur andan Biro Hed'e nam mevzi'e varub Akal Foka nam göle uğrar ve Med'e Foka nam göl kenarından gidüü Arpař nam göle uğrar ta ki girüü Nana yolu kenarında olan Vak Pal Rive nam sazlıkda nihayet buldugı mer'a defter-i cedid-i hakaniye kayd olundı. Bibliothèque nationale de France, Turc. Suppl., 76. 49.

89 TK 1624: Nagy Nána és Kis Nána. Utóbbi az 1578-as defterben Nemesnána néven már puszta. B IX b 122/2 (31-es kép): Pr. Nána – Tanyák, Nánai tó, Nánai telek. 1546-ban az itt lakó „Nánai” családnevek nem lelhetőek fel a szandzsák területén 1578-ban. A második katonai felmérésen Puszta Nána nem a határjárás helysége, hanem éppen a Hanyikhoz tartozó Nemesnána újkori utóda lehet.

90 A szandzsákösszeírás török eredetijének latin betűs transzkripcióját, melyet még Halasi-Kun Tibor turkológus kezdett el az 1960-as években, de 1991-ben bekövetkezett haláláig befejezetlen maradt, a közelmúltban publikáltuk. FÓTI Miklós 2023c.

91 HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 072. – No. 044.; KFL.VIII.2.a. No. 6.: Bannya szigeth (Szarápi tó, Nána, pataji út és Kiegető által közrefogva).

92 TK 1624: Sz. Gál, Uszod és Calotsa között; II. katonai térkép: Szt. Gál kert, Úszódtól délre.

93 HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 072. – No. 044.

az 1546-os összeírásban még három halászhelyet találunk a város kezelésében, melyek a kéziratos térképek szerint szintén Foktó és Kalocsa között léteztek: Kis- és Nagy Kerekto,⁹⁴ valamint a sulyom nevű vízínövényről elnevezett Sulymostó (*dalyan-ı* Kis Kerekto, Şulmoştı, Nad' Kerekto). A következő három pont, Bátya, Drágszél és Nádasd⁹⁵ falvak fekvése ismert, a térképre tekintve azonban az a furcsaság tűnik fel, hogy amíg eddig Kalocsa legszűkebb északi és nyugati határán mozogtunk, most hirtelen jóval nagyobb ugrással több kilométeres távot jártunk be, a falvak közti határok bármiféle részletezése nélkül. Úgy gondolnánk, hogy e szakaszt azért hanyagolták el, mert erre nem volt szükség, míg előtte Foktó – a Kalocsával konkurens mezőváros – miatt talán lényegesebb volt a földterületek pontosabb elkülönítése. Csakhogy az 1546-os defterben előre ugorva, egy később összeírt falunál, Bátyánál, azt látjuk, hogy ide egy vita tárgyát képező területet jegyeztek be: Bátyának éppen Drágszél faluval keletkezett nézeteltérése egy legelőterület kérdésében, melyet tanúk meghallgatása után úgy rendeztek el, hogy ezentúl „a Duna folyóból eredő holt Varjas nevű patak” legyen a határ.⁹⁶ Varjas néven a Sárközön átfolyó Vajas vizét említi a defterben, ez egyértelműen megállapítható abból, hogy a Vajas nevet gyakorta írták Varjasként a török forrásainkban (pl. 1546-ban Miskénél és Hontokánál). Azonban nem a főágról van szó, hanem egy olyan holt oldalágról, mely már nem szerepel Mikovinyi és mások térképein. A kalocsai bejárásnak ezt a szakaszát talán éppen azért nem részletezték, mert azt később, az érintett falvaknál tárgyalták.

Ezzel a határjárás elérte legdélibb pontját, s visszakanyarodott Kalocsa irányába. Különös, hogy az itt fekvő falvakat, melyek határait érintenie kellett, nem említik (Máriaháza, Kecskemegy, Apátihalom). Ugyanakkor szokatlanul részletesen ismerteti a helyi dűlőneveket: Bence árok,⁹⁷ Bíró hegye, Akal⁹⁸ foka, Megye foka után az Árpás tó mellett halad el. Megye fokát ismerjük újkori térképről, a mezőváros délkeleti végén lévő Malomszeg és Negyven puszta között helyezkedett el.⁹⁹ Egyik térképünk ugyanitt egy Bíró nevű határrészt ábrázol Halomi szálás felett.¹⁰⁰ Malomszeg azt a tóvidéket fedi, ahol a határjárás Akal foka lehetett. Az újkori térképeken itt Tálodi tó és Öreg hosszú tavak találhatóak. Biztos orientálódási pontot nyújt az Árpás tó: a második katonai felmérésen kiindulási pontunk, Nána keleti szomszédságában található. Az Árpás után visszajutottunk a Nánába vezető út mentén lévő Vak Pál réve nevű nádashoz, ahol a határjárásunk véget ért.

A forrás földrajzi információinak vizsgálata után néhány megfigyelés tehető a város legelőterületéről és hatáiról. A határjárás, mely valahol Kalocsa északi oldalán indult, az óramutató járásával ellentétes irányban körbejárta a várost, jelentékeny területet jelölve ki pásztorai számára. Felmerül a kérdés, miért rögzítette a török adminisztráció szokatlan részletességgel Kalocsa határait, milyen szándék állhatott a háttérben? Hasonló



5. kép – A mezővárosi plébániatemplom rajza a város 1857. évi térképén (lent, MNL PML IV. 165. d. PMU 223), valamint egykori helye mai légi felvételen (fent)

94 B IX b 122/2 (31-es kép): Kerekto, kerektoí rétek és somostói kertek a foktói határban.

95 TK 1624: Nádasd, Miskétől északra.

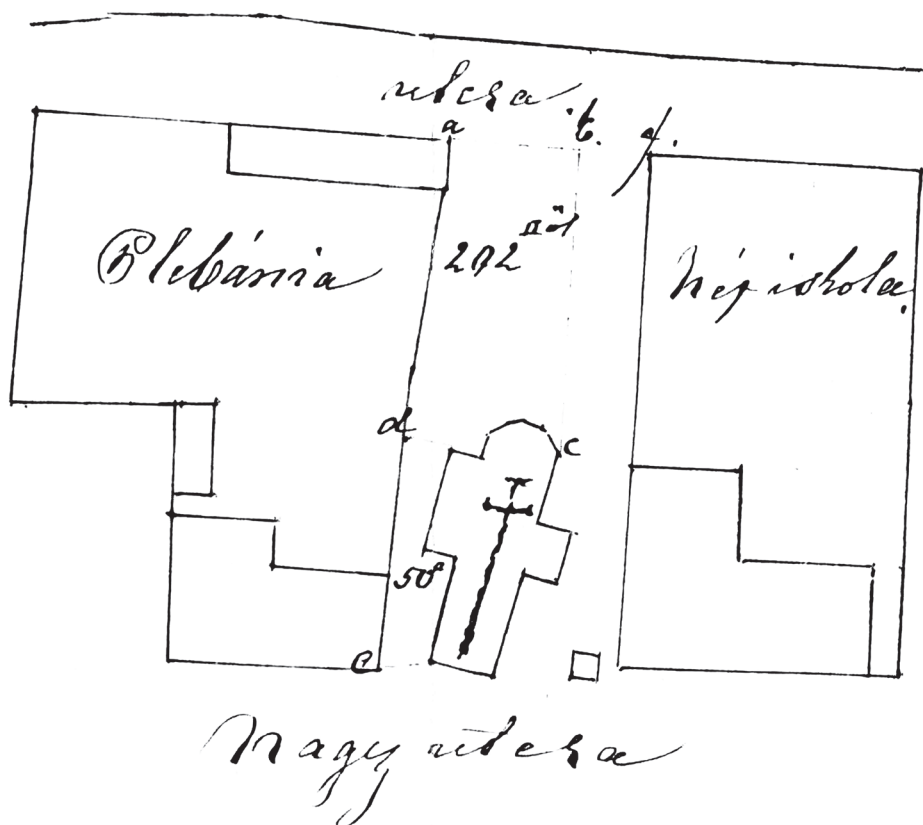
96 Bibliothèque nationale de France, Turc. Suppl., 76, p. 58.

97 „Árok” elnevezés az újkorban Nádasd–Drágszél határában ismert (Malom árok).

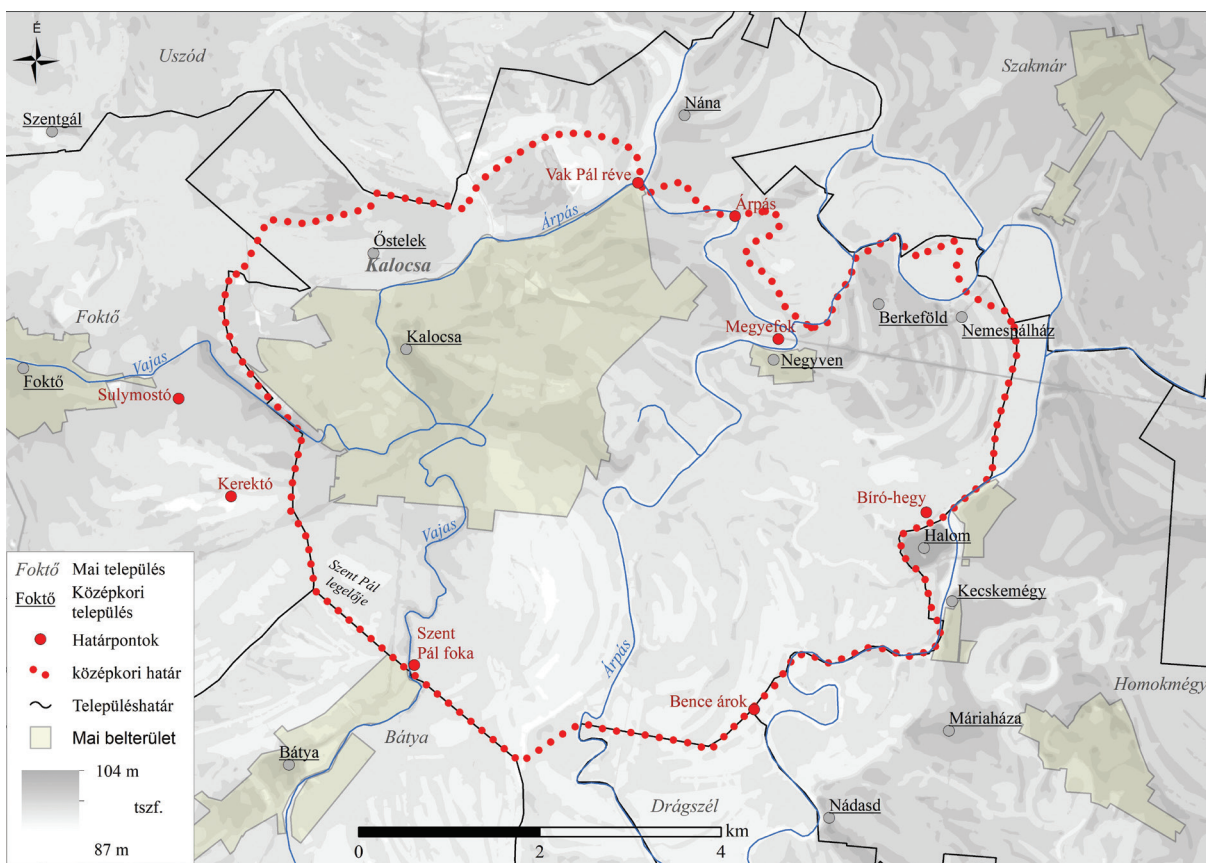
98 Az eredetiben Akal szerepel, de Vass Előd értelmezése akolként helytálló. SZAMOTA István 1902 12: *akol, akal* – caula, bostar, bovia, mandra, Viehhof.

99 PML IV. 165. d. (PMU) 220: Megyefoki dűlő. SZAMOTA István 1902 640: *megye, megya* – limes, Grenze. Feltehetően a kalocsai határjárás esetében is ezt a „határ” jelentést tulajdoníthatjuk az elnevezésnek.

100 B IX b 122/2 (31-es kép)



6. kép – A mezővárosi plébániatemplom környezetének 1878. évi vázlata (KFL I.1.b. No. 22.)



7. kép – Kalocsa 1546. évi határleírásának térképvázlata

legelőleírások igen ritkák a defterekben, ahol vannak, például Ilokánál (Újlak, Szerémség),¹⁰¹ ott egy-egy birtokot írnak le, és nem a város teljes határát. Vajon a város középkori határait ismerték itt el a törökök, vagy az érsekség elhagyott, a várost körülövező birtokait vették birtokba a kalocsaiak?¹⁰² A középkori birtokviszonyok továbbélését, mely a hódoltság egész területén tetten érhető jelenség, Szeged és Százegyháza kapcsolatával mutathatjuk be szemléletesen: bár Százegyháza a Tisza bal partján, vagyis a Temesközben fekszik, mely értelem szerűen a csanádi szandzsák része volt, Szeged Mohács előtti tulajdonlásának elismeréseképpen egyes defterekben mégis a Szegedi náhijében írták össze (megjegyezve, hogy „tartozik Csanádhoz”). Ennek oka az volt, hogy Százegyháza 1453-tól Szeged birtokába került.¹⁰³ A rugalmas, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó oszmán berendezkedés elismerte a mezővárosok igényeit, különösen, ha azáltal a kincstár adóbevételeit növelhette. Az előbb említett szerémségi példánál teljesen egyértelműen utal a leírás arra, hogy a város lakosságának régi időktől fogva (*ma takaddemden*) legelőjeként szolgált a terület, valamint a Duna-menti nádasok – ártér lévén – másképp nem hasznosíthatók, mint hogy az újlakiak állataikat itt tartásák, és a házaik fedésére szükséges nádat innen szerezzék be. Kalocsa esetében is arra következtethetünk, hogy a régtől fogva fennálló tulajdonviszonyt szentesítették a török hatóságok legelőterületük írásba foglalásával.

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott török kori adatok tükrében megengedhetünk néhány következtetést Kalocsa városfejlődésével kapcsolatban. A belterület topográfiai viszonyai azt mutatják, hogy Kalocsa még a késő középkorban megrekedt egy szerényebb mezőváros szintjén. Ezen a helyzeten lényegesen rontott, amikor Váradi érsek Bácsot építette ki fényes érseki székhellyé. Erős kőfallal körbevéve, benne palotával és várkapolnával, örökvízű kúttal, és a Duna friss vizének átvezetésével. Mindezek a fejlesztések maradtak el Kalocsán. Az oszmán kormányzat a szandzsák-bégekre bízta, hogy népességét és gazdaságát konszolidálják, úgy ahogy azt a bégek eredményesen végrehajtották a rác-vlah népességű délibb náhijékban. A flexibilis török igazgatás a város középkori határainak elismerésével, a helyi kismesek és módos parasztok birtokainak, telkeinek bastinává minősítésével kívánta elősegíteni a mezőváros betagozódását az Oszmán Birodalomba. Hasonlóképpen a helyi elit megnyerésére és a török érdekek szolgálatába állítására irányult a keresztény szpáhik kezdeti alkalmazása. Kalocsa prosperitásának biztosítása azonban kudarcot vallott. A sárközi falvakból a szultáni ház Halas városát telepítették be – ezt rájáinak nevei világosan tanúsítják. Foktót és Patajt, bár saját földterületnek szűkében voltak, mégis működtette révhelyük és az innen származó illetékek. Kalocsa végig ezen mezővárosok árnyékában létezett a török uralom idején. Sorsát a század utolsó évtizedéig tudtuk követni a defterek segítségével, itt ugyanis véget ér az adóösszeírások sora, így a szegedi szandzsák, s vele Kalocsa demográfiai, városfejlődési jelleményeibe való részletes rálátásunk is véget ért.

101 MCGOWAN, Bruce W. 1983 18–19.

102 Az utóbbi esetre egyetlen beszédes nevű pusztá nevéből következtethetünk: az 1578-ban „Szakmár falu közelében” kitéttel bejegyzett Liktorfödét nem tudjuk másként értelmezni, mint a lectornak, vagyis az olvasókanonoknak, az érsekség második legmagasabb méltóságának földjeként. 1546-ban még Kalocsa szántóterülete volt, 1560-ra már Foktövi kezére került. Az indoklás szerint utóbbinak nincs elég saját földje – nyilván ártéri fekvésének köszönhetően – ezért Lektor és Nemespálház pusztákat műveli. 1578-ban fekvését úgy határozták meg, hogy az „Szakmár falu közelében” volt. *Magyarország földrajzinév-tára II. Bács-Kiskun megye*. Földi Ervin, 1980: Likár dűlő, Keserűtelek és Szakmár között.; PML XV. 6. (PMT) 18/9: Likár (Pálfölde felett); KFL.VIII.2.a. No. 6.: Likárdi rét (Tény és Pálfölde között).

103 További részletek Százegyháza és Szeged kapcsolatáról: REIZNER János 1899 I. 78., 144., 146., 151–152.; FÓTI Miklós 2023c 107. Százegyház ábrázolására lásd S 73 – No. 47: Saszethuz.; I. katonai felmérés, Temeschwarer Banat: Sasz et Haz (sic!), Szegedtől délkeletre, Alt Beba felett.

FÜGGELÉK

Evlija Cselebi: A régi kalocsai palánk leírása

„Magyar nyelven ... -t jelent.¹⁰⁴ Építője az a Lajos király, aki Szülejmán hánnal Mohács síkján harcolva alulmaradt és egy mocsárban meghalt. Ezt követően Szülejmán hán e várat – Szülejmán pasa keze által – meghódította.

Vára a Duna folyótól egy órányira van, de amikor a Duna folyó megárad, a vár alá érve a vár egy szigethez hasonló helyet képez. Négy oldala mocsárvilág lévén igen erős vár, és kikötőjével szemben a pahsai¹⁰⁵ vár van, a Duna folyón túl, a budai úton. Vára Szegedin szandzsákja földjén, de az egri várkatonaság alá tartozó emínség, mely hét jük akcsényi [bevétele] iltizámként hasznosított hász. És összes falazata kettős töltött palánk[fal]. Azonban a belső falon belül két hatalmas négyszögletes építésű, erős, tetszetős torony¹⁰⁶ van. Amikor Szülejmán hán meghódította, a hitetlenek ezekben a tornyokba zárkóztak be, [végül] két nap ádáz küzdelem után sokuk a várból köteleket¹⁰⁷ kivette elmenekült és más vidékre ment, sok ezrük kardélre hánytatott, sok százan pedig láncra verettek.

Igazán szilárd tornyok, melyeknek egy erős kapuja van és a külső város várának a kibla¹⁰⁸ irányába néző kapuja előtt felvonható fahídja van. Minden este az örök a hidat felvonva a vár kapuját biztonságba helyezik, mivel a híd alatt csupán víz van, ahol az árokban halak éldegélnek. És a kapu hídja előtt van egy dzsámija, három boltja és egy kicsi hánja, valamint a külső városban egy romos temploma, amelyben márványokat borító különféle színű [és] mintázatot mutató festések vannak, mintha csak Üsztürgon¹⁰⁹ várában vagy Németországban, a német császár ősi székhelyén Prágában lennének. Azonban a vár lakosai szegények és különösek.”¹¹⁰

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL)

HU BFL XV.17.i.1 – PM136. – Pest Pilis Solt törv. egyesült vármegyék Kis Kunság föld képe. József Örkényi Ferenczy, 1834

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára (HM HIM TT)

B IX b 122/2 – Topographisch hydrometrischen Donau Strom Karte von Petronell... 1890

Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár (KFL)

KFL.VIII.2.a. No. 6. – Metropolis Archiepiscopatus Colocensis. Colocza universa inpraediis agros et falcastra alveos cum lacunis promanantibus adcurate exhibens. Antonius Kronovetter, 1770

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

S 73 – No. 47. – Tabula Bannatus Temesiensis a geometris S. S. M. M. I. I. et R. A. confecta... Franciscus Grisellini 1776

Pest Megyei Levéltár (PML)

MNL PML IV. 165. d. (PMU) 223 – Kalocsaváros belsőtelkeinek szabályzati térképe. Lukács Ignác, Pernheffer Ferenc, 1857

MNL PML IV. 165. d. (PMU) 220 – Kalocsa város zselléri tagok és délői legelő Vörös-Szállás és Negyven. Lukács Ignác, 1867

MNL PML XV. 6. (PMT) 18/9 – Vízhelyzeti térképe a’ Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében... 1839

Országos Széchényi Könyvtár

TK 1624 – Mappa Danubii cursum, situmque tam ex eo, quam aliis i[n]clyti comit[atus] Pesthiensis partibus, procurrentium alveorum, aquarumque meatuum, ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum, representans. S[amuel] Mikoviny, 1740

104 Evlijának szokása így kezdeni egy-egy utiállomása leírását, de a jelentés helyét többnyire üresen hagyja. Talán később kívánta pótolni azokat.

105 Paks.

106 Itt az latin betűs kiadásban a *kule* (torony) szót *kale*ként (vár) írták át, de a szöveg folytatásából egyértelműen kiderül, hogy tornyokról van szó.

107 Szó szerint: *kemend* (lasszó).

108 Délkelet.

109 Esztergom.

110 DAĞLI, Yücel et al. 2003 134.

RÖVIDÍTÉSEK

BFL – Budapesti Fővárosi Levéltár
 BOA TTd – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir defterleri (İstanbul)
 BOA DFE RZd – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Timar-Zeamet Ruznamçe defterleri (İstanbul)
 KJM Rég. Ad. – Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára
 ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek
 MNL PML – Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
 TK – Országos Széchényi Könyvtár Térképtára

IRODALOM

ASBÓTH MIKLÓS

2004 Kalocsa településszerkezetének kialakulása és a kalocsai városrészek, közterületek nevének változásai Bács-Kiskun megye múltjából 19. Kecskemét 363–464.

BÁRTFAI SZABÓ László

1938 Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest

BÁRTH János

1996 Szállások, falvak, városok. Kalocsa

BÉL Mátyás

1982 Pest-Pilis-Solt vármegye. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából 6. – Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból. Budapest

BÁNLAJKY József

1928 A magyar nemzet hadtörténelme, elektronikus verzió: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2>

BLAZOVICH László

2000 Dél-alföldi városok a 14-16. században. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok 13. Szeged 17–40.

2002 Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-Alföldi évszázadok 17. Szeged

BUNYITAY Vincze – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI János (szerk.)

1902 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Budapest

CZÍMER Károly

1891 A szegedi veszedelem. Hadtörténelmi Közlemények 1891. évf., 4. köt. Budapest

CSÁNKI Dezső

1893 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest

DAĞLI, Yücel – KAHRAMAN, Seyit Ali – DANKOFF, Robert (szerk.)

2003 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. İstanbul

DANKÓ Imre

1967 A Délvidék és a hajdúság. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1966). Pécs 179–190.

DÁVID Géza

1982 A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982

2020 Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. Keletkutatás 2020 ősz 5–31.

ÉRDÚJHELYI Menyhért

1899 A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta

FEKETE Lajos – KÁLDY-NAGY Gyula (szerk.)

1962 Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580. Türkischer Text. Budapest

FODOR Pál

1985 Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): Magyar és török végvárak (1663–1684) – Studia Agriensia 5. Eger 165–172.

FOERK Ernő

1915 A kalocsai székesegyház. Magyarország Műemlékei IV. Budapest 43–70.

FÓTI Miklós

2021 A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. Keletkutatás 2021/tavaszi 115–126.

- 2022 Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről: Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban. *Történelmi Szemle* 3 (2022) 403–416.
- 2023a Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 3 (2023) 353–366.
- 2023b Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 4 (2023) (megjelenés alatt)
- 2023c The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Budapest
- FÓTI Miklós – PÁNYA István
- 2022a Ottoman nam-i diğ̃er as a tool for the reconstruction of the settlement network of medieval Bodrog County. *Archivum Ottomanicum* 39 (2022) 179–190.
- 2022b A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstrukciójának eszköze: A bajai és a zombori náhije települései. *Belvedere Meridionale* 1 (2022) 130–147.
- 2022c Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest
- FÓTI Miklós – SZ. SIMON Éva
- 2023 Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században. In: K. Németh András – Máté Gábor (szerk.): A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltsághoz tartozó Dél-Dunántúlon. *The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period*. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai. (Wosinsky Könyvek 1.) Szekszárd 159–186.
- FRAKNÓI Vilmos
- 1879 A szekszárdi apátság története. Budapest
- GÉVAY Antal
- 1841 A budai pasák. Bécs
- HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála – SZÖGI László
- 2017 magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525 II. kötet. Budapest
- HARUN Bingül
- 2002 Mühimme Zeyli Kataloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değ̃erlendirilmesi. MA thesis. İzmir
- HATVANI Mihály (szerk.)
- 1858 Magyar történelmi okmánytár, Brüsszeli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból II: 1538–1553. Pest
- HEGYI Klára
- 2007 A török hódoltság várai és várkatonasága I. Budapest
- HENSZLMANN Imre
- 1873 Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig
- İNALCIK Halil
- 1954 Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I. Ankara
- ISTVÁNFFY Miklós
- 2009 Benits Péter(szerk.): Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában. I/3. Budapest
- KATONA István
- 2001, 2003 A kalocsai érseki egyház története. I–II. Kalocsa
- KATONA, Stephanus
- 1800 Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I–II. Colocae
- KARÁCSON Imre
- 1908 Karácson Imre (ford.): Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai 1664–1666. *Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. Török Történetírók* IV. Budapest
- KÁLDY-NAGY Gyula
- 1970 Harács-szedők és ráják. *Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest
- KOSZTA LÁSZLÓ
- 2001 Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. In: Mézes Nándor (szerk.): *Lux Pannoniae*. Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis konferencia 2000. június 15–16–17. Esztergom
- KRISTÓ Gyula
- 2003 Fejezetek az Alföld középkori történetéből. In: *Dél-Alföldi évszázadok* 20. Szeged

- KULCSÁR Péter
1984 Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: Blazovich László (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből 8., Szeged 5–27.
- LAKATOS Bálint – SCHILL Tamás
2021 Adatok Pataj mezőváros címeréhez és pecsétjéhez. Pataji Forrás 8. 2021. április 1–8.
- MCGOWAN, Bruce W.
1983 Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri. Ankara
- MOLNÁR Antal
2000 A kalocsai érsekség a török korban. Koszta László (szerk.): Kalocsa történetéből. Kalocsa 109–156.
2007 Kalocsai kövek Pakson In: Bretz Annamária – Csörsz-Rumen István – Hegedüs Béla (szerk.): Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára. Budapest 11–14.
- PACH ZSIGMOND Pál
1999 A harmincadvám az Anjou-korban és a 14-15. század fordulóján. Történelmi Szemle 41/3–4. 231–278.
- PÁNYA István
2023 Solt vármegye késő középkori településhálózatának jellemzői. In: Szentpéteri József (szerk.): Castrum Tetel program – Kutatások a solti régióban (2014–2023). Budapest (megjelenés alatt)
- PÁNYA István – ROSTA Szabolcs
2023 „Ecclesia cum duabus turribus...” - Egyháztopográfiai kutatások a Duna-Tisza közén. A középkor kutatásának újabb eredményei Bács-Kiskun megyében (A 2022. december 1-2-én Kalocsán tartott konferencia közleményei). Kalocsa 153–181.
- PEÇEVI İbrahim Efendi – Bekir Sıtkı Baykal (szerk.)
1981 Peçevi Tarihi I–II. Ankara
- PRAY György
1806 Epistola procerum regni Hungariae, Pozsony
- REIZNER János
1899 Szeged története. Szeged
- SZ. SIMON Éva
2018 A szülejmáni béke. A magyarországi oszmán adóösszeírások és a magyar–oszmán békekötések összefüggései, Aetas 33:4 (2018) 53–72.
- SZ. SIMON Éva – HEGYI Klára – DEMETER Gábor – SUDÁR Balázs – FÓTI Miklós – DOROGI Ilona – NAGY Béla – ZÁROS Zsolt – KOLLÁNYI László – KOLLÁNYI Péter
2020 Databases of Cadastral Surveys (Tapu Defteris) of Otoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). Archivum Otomanicum 37. 259–272.
- SZABADOS György – ZSIDAI Zsuzsanna
2013 Írott történeti források. In: Petkes Zsolt – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): Solti Aranykulcsos Füzetek 2., Budapest
- SZABÓ Artilla
2000 A Kalocsai Sárköz plébániái. Levéltári ismertető. Magyar egyháztörténeti vázlatok 12. Budapest
- SZAKÁLY Ferenc
1981 Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest
- SZALAI Béla
2006 Magyar várak, városok, falvak metszeteken, 1515–1800. I–III. Budapest
- SZALAY László
1865 Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái 7. Vegyes levelek, 1549–1559. Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 10. Pest
- SZAMOTA István
1902 Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Budapest
- SZILÁDY Áron
1881 Tinódi Sebestyén összes művei 1540–1555. Régi magyar költők tára III. Budapest
- SZÓKE Balázs
2021 Kalocsa, érseki rezidencia a palánkvár helyén. Várak, kastélyok évkönyv 2021 148.
- SRŠAN, Stjepan
2001 Sandžak Požega 1579. godine. Osijek

- TAKÁCS Imre
 2000 Egy eltűnt katedrális nyomában – Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged 305–336.
- TAGÁNYI Károly
 1899 Marhakivitelünk Velenczében 1514-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1899. 143–149.
- THÚRY József
 1893 Török történetírók I. Török–magyarkori emlékek. Budapest
 1896 Török történetírók II. Török–magyarkori emlékek. Budapest
- TÓTH Sándor László
 2008 Hódoltsági török várak őrsege egy 1576–1590. évi német összeírásban. Aetas 23. évf. 4. sz. 99–128.
- UDVARDY József
 1992 A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest
- VASS Előd
 1979a A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Farkas József (szerk.): Tanulmányok Csongrád Megye történetéből. Szeged 5–80.
 1979b A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Horváth Attila – Orosz László (szerk.): Cumania 6. Historia. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét 7–62
 1980 Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Kalocsa
- VELICS Antal – KAMMERER Ernő
 1890 Magyarországi török kincstári defterek 2. 1540–1639. Budapest
- WINKLER Pál
 1908 Kalocsa. In: Borovszky Samu (szerk.): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. Budapest
 1909 A bácsi érseki székhely keletkezése és története. In: Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi. Bács-Bodrog vármegye. Budapest
 1926 A kalocsai és bácsi érsekség. Árpád-könyvek 4–5. Kalocsa
 1927 Kalocsa története. Árpád-könyvek 11–12. Kalocsa
 1929 A kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig. Árpád-könyvek 31–33. Kalocsa
 1932 A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története. Árpád-könyvek 43. Kalocsa
 1935 A kalocsai és bácsi főkáptalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa



KJM
Kecskeméti
Katona József Múzeum